

JAN RYCHLÍK
VLADIMIR PENČEV

OD MINULOSTI
K DNEŠKU

DĚJINY
ČESKÝCH
ZEMÍ

VYŠEHRAĐ

KAPITOLA 13

DRUHÁ SVĚTOVÁ VÁLKA
A OBNOVENÍ ČESKOSLOVENSKA

Protektorát Čechy a Morava

Protektorát Čechy a Morava (*Protektorat Böhmen und Mähren*) zaujímal plochu 48 901 km čtverečních a žilo zde celkem 7 456 000 obyvatel. Podle Hitlerova výnosu z 16. března 1939 byl protektorát autonomní a spravoval se sám.⁶⁸⁸ Zachován proto zůstal úřad prezidenta, česká vláda a dosavadní systém správy. Protektorátní autonomie byla nicméně od počátku pouhou fikcí, protože všechny české instituce a úřady byly podřízeny doзору paralelně existujících německých orgánů, které měly nejen právo rušit opatření české správy, ale také přímo vydávat vlastní nařízení, která pak musely české úřady provést. Hlavou protektorátu byl proto ve skutečnosti říšský protektor, kterým Hitler jmenoval zkušeného německého diplomata Konstantina von Neuratha (1873–1956). Úřadu říšského protektora musely být předkládány všechny návrhy českých vládních nařízení, které měl protektor právo rušit nebo nahrazovat vlastními. Protektor byl také oprávněn učinit jakékoliv personální opatření a jak ministři, tak sám prezident museli mít jeho důvěru. Říšskému protektorovi podléhaly úřady vrchních zemských radů, tzv. oberlandraty (celkem 20, později pouze 7), které dohlížely na činnost okresních úřadů.

Protektorát nebyl subjektem mezinárodního práva a nemohl udržovat diplomatické styky s cizími státy.⁶⁸⁹ Tvořil součást říšského celního území, byl z praktických důvodů byla celní unie zavedena teprve s platností od 1. října 1940. Protektorát neměl vlastní měnu v pravém slova smyslu: česká (protektorátní koruna, K) byla z finančního hlediska jen dílčí měnou říšské marky (RM), která byla jinak i v protektorátu zákonitým platidlem (kurs byl 1 RM=10 K). Zajímavé je, že ačkoliv byl z mezinárodního hlediska protektorát součástí Německa, po celou

⁶⁸⁸ Ke vzniku protektorátu viz Pasák, T.: *Pod ochranou říše*. Práh, Praha, 1997, s. 45–78.

⁶⁸⁹ Protektorát měl svého vyslance u říšské vlády v Berlíně, kterým se stal poslední československý ministr zahraničních věcí František Chvalkovský. Vyslanec ale neměl normální diplomatický statut a nebyl členem diplomatického sboru. K právním aspektům postavení protektorátu a jeho zřízení viz Maršálek, P.: *Protektorát Čechy a Morava*. Státopravní a politické aspekty nacistického okupačního režimu v českých zemích. Karolinum, Praha 2002.

dobu existence zůstala mezi oběma útvary zachována a střežena hranice, kterou bylo povoleno překračovat jen na zvláštní propustku, jejíž získání bylo mnohem obtížnější než v době Československa získání cestovního pasu.⁶⁹⁰

Podle oficiální formulace poskytovala Německá říše protektorátu „ochranu“, což znamenalo, že měla právo udržovat na jeho území podle vlastního uvážení a bez jakýchkoliv omezení své vojenské a policejní jednotky všeho druhu. Německé obyvatelstvo mělo v protektorátu privilegované postavení. Někdejší českoslovenští občané německé národnosti žijící v protektorátu se dnem 16. března 1939 automaticky stali občany Německé říše. Měli všechna práva a povinnosti říšských občanů, ale současně na území protektorátu také všechna práva (avšak nikoliv povinnosti) občanů protektorátu. Na Němce se vztahovaly německé zákony v oblasti práva trestního i civilního, podléhali německým soudům, německým správním úřadům (oberlandratům) a vlastní (německé) policii. Německý jazyk byl prohlášen za první úřední jazyk protektorátu. Úřední dokumenty vydávané německými úřady byly pouze německé, zatímco dokumenty vydávané úřady českými musely být dvojjazyčné. Rovněž všechny veřejné nápisy, dokonce i když měly soukromý charakter (např. označení obchodů apod.). Protože do protektorátu přicházeli postupně další Němci ze Sudet a z říše, neustále se rozšiřovala síť německých škol, zatímco počet českých středních škol naopak klesal. I v protektorátu byla také zřízena síť stranických organizací NSDAP včetně všech pomocných a přidružených organizací.

Z německého hlediska znamenala anexe německého pohraničí a vznik protektorátu realizaci starého německého státopravního programu 19. století v (pro Němce) optimální variantě. Anektované pohraničí se stalo součástí Německa a české obyvatelstvo zde nemělo žádná kolektivní práva, české vnitrozemí bylo jazykově smíšené (dvoujazyčné), ale německé obyvatelstvo, ačkoliv zde tvořilo poměrně malou menšinu, mělo privilegované postavení. Češi nebyli považováni za říšské občany, ale jen za občany protektorátu. Vztahovalo se na ně dosavadní české právo a podléhali i nadále českým úřadům a soudům, pokud nebylo výslovně určeno jinak. Pro trestné činy proti Německé říši (tedy v praxi za odbojovou činností) byly naproti tomu i pro Čechy příslušné německé zákony a německé soudy. Takovéto činy vyšetřovalo nechvalně známé Gestapo (zkratka z *Geheime Staatspolizei*, tj. tajná státní policie), které mělo v protektorátu své služebny, podobně jako nacistická bezpečnostní služba (*Sicherheitsdienst – SD*). Německé soudy rozhodovaly i v jiných trestních a občanských věcech, pokud se současně týkaly Čechů i Němců (např. rozvody smíšených manželství apod.).

Podle zvláštního tajného Hitlerova rozkazu nesměli Češi jako pro říši nespolehliví dostat za žádných okolností do rukou zbraně. V protektorátu pro Čechy

⁶⁹⁰ Viz: *Verordnungsblatt für Böhmen und Mähren/Věstník pro Čechy a Moravu*, 1939, No 5, s. 8., No 20, s. 139–141. Na občany protektorátu se od 12. září 1939 navíc plně vztahovaly říšské pasové předpisy, především pasová vyhláška ze 7. července 1932 a říšský zákon o pasové a cizinecké policii a o hlášení a prokazování se osob z 11. května 1937 – jejich německé znění viz Reichsgesetzblatt (dále: RGBL), 1939, I., s. 589, RGBL 1937, I., s. 257.

neexistovala branná povinnost a nebyly zde budovány ani žádné dobrovolnické jednotky, a to ani po roce 1943, kdy se jinak Němci snažili dobrovolnických jednotek různých národů využívat. Protektorát měl pouze jednotky policie a četnictva a pro čistě reprezentativní účely také malé profesionální vojsko (označované jako „vládní vojsko“), jehož počet nesměl překročit 7000 mužů. To bylo v roce 1944 posláno do severní Itálie k výkonu strážní služby, kde část českých vojáků sběhla buď k postupující americké armádě, anebo k italským partyzánům. Do německé armády (*Wehrmacht*) nebyli dokonce povolováni až na výjimky ani Češi v odtrženém pohraničí s německým občanstvím,⁶⁹¹ pokud trvali na tom, že jsou Čechy.

Protektorátní vláda, fašistické skupiny a problém kolaborace

Po vzniku protektorátu zůstala dočasně u moci vláda Rudolfa Berana jako první vláda protektorátu. 27. dubna 1939 byla jmenována vláda nová, v jejímž čele stál generál Alois Eliáš (1890–1942), někdejší legionář.⁶⁹² Zároveň se začala rýsovat politika této vlády spočívající v jakési umírněné spolupráci s německými okupanty pod heslem „je třeba zachránit, co se ještě zachránit dá“. Ve vnitřní politice se protektorátní vláda pokusila o nastolení „specificky českého“ autoritativního režimu, tj. v podstatě pokračovala v politice nastoupené již Beranovou vládou za druhé republiky. Byl rozpuštěn parlament, a tam, kde se tak nestalo už za druhé republiky, také volená zemská, okresní a obecní zastupitelstva. Rozpuštěny byly dále všechny politické strany a s nimi spojené zájmové, sportovní a kulturní organizace. Byla zřízena jediná všennárodní politická organizace – Národní souručenství (NS). Protože ale členství v ní bylo prakticky povinné pro všechny muže (Židé nemohli být jeho členy), chápala většina obyvatelstva své členství v mnoha ohledech jen jako formální. Většina členů se také nijak neangažovala.

Politika Eliášovy vlády vycházela z toho, že česká reprezentace bude pro německé orgány partnerem – i když slabším. Vycházela tedy z iluze, že jednáním

⁶⁹¹ Podle československo-německé dohody uzavřené 20. listopadu 1938 v Berlíně (text viz č. 300/1938 Sb. z. a n.) získávali českoslovenští občané, kteří měli 10. října 1938 bydliště v některé obci připojené k Německu a narodili se zde před 1. lednem 1910, jakož i jejich děti a vnuci, automaticky říšskou státní příslušnost, přičemž zároveň ztráceli československé občanství. Osoby jiné než německé národnosti mohly do 29. března 1939 optovat pro československé občanství, tj. mohly prohlásit, že si přejí zůstat československými občany a říšskou státní příslušnost nepřijímají. Většina Čechů-starousedlíků (tj. těch, kteří se zde narodili před 1. lednem 1910 a jejich děti či vnuci) v odtrženém pohraničí nicméně říšskou příslušnost přijala. Tato skupina byla označována jako „říšští příslušníci české národnosti“ (*Reichsangehörigen tschechischer Volkszugehörigkeit*). Teoreticky měli tito Češi – říšští příslušníci stejná práva a povinnosti jako Němci – říšští občané, ovšem v praxi nebyli připouštěni k žádným veřejným funkcím ani ke státní službě. Na druhé straně nebyli ani povolováni k vojenské službě. Výjimku tvořili česky hovořící obyvatelé Hlučínska, neboť tato oblast patřila před vznikem Československa k Německu.

⁶⁹² O Eliášovi viz Tomášek, D. – Kvaček, R.: *Generál Alois Eliáš. Jeden český osud*. 2. doplněné vydání. Akcent, Třebíč 2001.

a ustupováním říši v méně důležitých věcech bude možné dosáhnout některých ústupků, především pak eliminovat přímé zásahy nacistické okupační správy do vnitřních českých záležitostí. Politika protektorátní vlády byla svým způsobem pochopitelná, měla však svoje úskalí: tak jako každá politika „menšího zla“ postupem času vedla k tomu, že vláda začala nacistickému režimu ustupovat a nakonec participovala i na věcech velmi nečistých.⁶⁹³

Vedle oficiální protektorátní reprezentace se na politické scéně objevily ještě otevřeně fašistické skupiny, které částečně působily na okraji politického spektra již dříve. 15. března 1939 utvořili představitelé Národní obce fašistické (NOF), Akce národní obnovy (ANO) a Vlajky Český národní výbor, jehož předsedou se stal Gajda. Český národní výbor začal vyjednávat s německou vojenskou správou, jejíž podporu částečně získal, a následující den se proto pokusil převzít moc. Němci však dali nakonec přednost Háchovi, neboť si uvědomovali, že on je nejlepší zárukou klidu a pořádku a má určitou autoritu. Gajda se poté vůbec stáhl z veřejného života a NOF rozpustil, resp. začlenil do Národního souručenství. Vlajka, ačkoliv oficiálně nebyla českými protektorátními úřady povolena, naproti vyvíjela svou činnost i nadále. Útočila na Háchu a Národní souručenství, kterému vytykala neupřímnost při spolupráci s Němci. Vlajka vydávala časopis stejného jména, ve kterém žádala „radikální řešení židovské otázky“ a „rázné skoncování s marxismem“. Vůdcem Vlajky se stal Jan Rys-Rozsévač (1901–1946), který na různých shromážděních vystupoval s projevy proti Háchovi a protektorátní vládě. Základem činnosti uvedených fašistických skupin byl proněmecký aktivismus: jestliže protektorátní vláda chtěla spolupracovat s říšskými orgány jen v míře, které se za dané situace nedalo vyhnout (byť intenzita spolupráce se časem zesilovala), fašistické skupiny propagovaly úzkou spolupráci s Němci jako nutnost a trvalý základ české politiky.

Eliášova vláda nikdy „Vlajku“ oficiálně nepovolila, ale nemohla ji ani zakázat. Německá okupační správa nikdy neměla v úmyslu vyměnit Háchu a stávající protektorátní reprezentaci za vlajkaře: Němci si byli dobře vědomi toho, že „Vlajka“ nemá u veřejnosti žádnou podporu a navíc nemá ve svých řadách osobnosti, které by byly schopny protektorát spravovat. Používala ale „Vlajku“ částečně jako nátlakovou organizaci na protektorátní vládu.⁶⁹⁴ Němci prostřednictvím její existence dávali najevo, že Hácha, Eliáš i ostatní ministři mohou být v případě potřeby vyměněni.

⁶⁹³ K formování protektorátní politiky viz Pasák, T.: *Pod ochranou říše*, s. 84–102.

⁶⁹⁴ K problému kolaborace viz podrobněji Pasák, T.: *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*. Práh, Praha, 1999, s. 265–307.

Počátky odboje⁶⁹⁵

Vtělení českých zemí do Německa a ztráta vlastního státu byla pro český národ těžko přijatelná, a proto ani program spolupráce Čechů s Němci neměl pro Čechy žádnou přitažlivost. Je možné, že pokud by se byla udržela v nějaké podobě okleštěná druhá republika, anebo alespoň okleštěný český stát, české obyvatelstvo by se časem s novým stavem smířilo. Protektorát však znamenal popření české státnosti, a to bylo pro Čechy nepřijatelné. Protože nebyla naděje, že by k obnově státní samostatnosti mohlo dojít na základě nějakého kompromisu s Německem, stala se jedinou nadějí Čechů nová světová válka, ve které by bylo Německo zcela zničeno. Válka, která vypukla 1. září 1939, byla českých obyvatelstvem skutečně přivítána s velkým nadšením. Heslem dne každého Čecha se stalo: „Čím hůř, tím líp“.

Organizace odboje⁶⁹⁶ začala ihned po 15. březnu 1939, tedy ještě před vypuknutím druhé světové války. Vedení se v zahraničí ujal Edvard Beneš, který se trvale usadil v Anglii. Beneš vycházel z pro něj pozitivní skutečnosti, že většina států – pokud ovšem nešlo o spojence Německa nebo státy na Německu závislé – zánik druhé republiky a vznik protektorátu neuznávala. Velká Británie a Francie, a rovněž SSSR, podaly v Berlíně oficiální protest. V Londýně, Paříži, Moskvě, Washingtonu a dalších městech tak nadále působila československá vyslanectví, která představovala *de iure* kontinuitu Československa. Dokonce i Polsko, které diplomaticky uznalo slovenský stát, umožnilo další činnost československého vyslanectví ve Varšavě a jemu podřízených konzulátů. Beneš počítal s tím, že po vypuknutí války bude v exilu ustavena prozatímní československá vláda, které se rychle dostane mezinárodního uznání.

V protektorátu v přísné ilegalitě začala vznikat z důstojníků rozpuštěné československé armády tajná vojenská organizace zvaná Obrana národa (ON). Jejím cílem bylo jednak sbírat informace vojenského charakteru, jednak vybudovat tajnou podzemní armádu, která by ve vhodný okamžik v součinnosti se Spojenci vyvolala v protektorátu ozbrojené povstání. Zpravodajská síť ON zasahovala i na Slovensko, kde jejími členy byli někteří pročeskoslovensky orientovaní důstojníci slovenské armády. Pro ON pracovali i někteří Češi v odtrženém pohraničí. Velitelem ON se stal generál Josef Bílý (1872–1941), po jeho zatčení

⁶⁹⁵ Obrovskou literaturu o odboji nelze dnes již přehledně zpracovat. Přehledné pojednání o odboji viz Gebhart, J. – Kuklík, J.: *Velké dějiny zemí koruny české*. Sv. XVa., s. 247–296. Literaturu k dějinám odboje a vývoje v protektorátu viz: *Velké dějiny zemí koruny české*. Sv. XV b., Paseka, Praha – Litomyšl 2007, s. 668–730. Viz též: Kroupa, V. – Huňáček, Z. – Jožák, J. – Stříbrný, J.: *Český antifašismus a odboj*. Naše vojsko, Praha 1988.

⁶⁹⁶ Odboj je většinou označován jako „druhý“ nebo „antifašistický“, byť druhé označení je značně nepřesné, pokud jde o politické složení účastníků. Mezi odbojáři byli totiž i někdejší národní demokraté, pozdější příslušníci profašistického Národního sjednocení, kteří rovněž odmítali okupaci Československa. Vedoucí představitel Národního sjednocení, poslanec Ladislav Rašín (1900–1945), syn Aloise Rašína, který byl členem PÚ, byl za svou činnost odsouzen německým soudem k trestu smrti, avšak na osobní intervenci Benita Mussoliniho mu Hitler změnil rozsudek na dlouholeté vězení, ve kterém koncem války zemřel. Většina současných historiků proto propaguje termín „protinacistický odboj“.

a popravě tuto funkci vykonával generál Bedřich Homola (1887–1943), který rovněž skončil před německou popravčí četou.

Protože ON počítala s vypuknutím války, měla zájem na tom, aby v zahraničí vznikla tak jako za první světové války československá armáda bojující proti Německu. Hned od vzniku protektorátu ON organizovala přechody vojáků i civilních dobrovolníků schopných vojenské služby za hranice. Přechody byly organizovány především do Polska, neboť se počítalo, že právě tento stát se stane předmětem další německé agrese. Polská vláda dala najevo, že v případě války umožní vybudování československé armády na svém území. Další přechody směřovaly na Slovensko a odtud dále rovněž do Polska anebo přes Balkán do Francie, kde měla být vybudována hlavní československá armáda.

Vedle vojenského odboje vznikala zároveň i odboj politický, který byl organizován po vzoru „mafie“ z doby první světové války. Sdružoval druhou garnituru představitelů někdejších stran vládní „pětky“, kteří uznávali autoritu Edvarda Beneše a udržovali s ním styk. Protože reprezentovali hlavní politické strany, činili si nárok na vedoucí postavení a politické řízení odboje, přičemž sami sebe označovali jako Politické ústředí (PÚ). Vedoucím představitelem PÚ se stal někdejší čelný představitel „mafie“ z doby první světové války Přemysl Šámal, dalším významným členem byl národní socialista a někdejší Benešův tajemník Prokop Drtina (1900–1980). Vojenský odboj se ovšem přímo odmítal podřídit Politickému ústředí, o komunistech ani nemluvě. Kromě toho mimo rámec PÚ vznikla ještě další podzemní organizace sdružující především levicově orientované nekomunistické intelektuály. Vznikla z někdejšího petičního výboru „Věrní zůstaneme“, který v době politické krize 1938 původně sbíral podpisy pod petici požadující obranu státu. Organizace vznikla vlastně již v době druhé republiky a v odboji přijala stejný název „Petiční výbor Věrní zůstaneme“ (PVVZ), ale protože se opírala hlavně o někdejší odborové struktury sociální demokracie, byla označována též jako „odboráři“. Členové PVVZ odmítali předválečné stranictví a tedy i vedoucí roli PÚ, byť s ním spolupracovali.

Na podzim 1938 se začal formovat také komunistický odboj. Vláda druhé republiky sice KSČ rozpustila, avšak komunisté jako takoví perzekvováni nebyli. Ministr vnitra Jan Černý (někdejší dvojnásobný premiér úřednických vlád) dokonce sám umožnil, aby obzvláště exponovaní komunisté (mimo jiné Klement Gottwald) mohli včas z Československa odjet. V Moskvě se vytvořilo středisko zahraničního komunistického odboje, odkud domácí komunisté přijímali pokyny. Koncem března 1939 vzniklo první ilegální vedení KSČ, v jehož čele stáli do té doby méně známí komunističtí funkcionáři (Emanuel Klíma, 1902–1941, Eduard Urx, 1903–1942, Jan Zika, 1902–1942, bratři Oto a Viktor Synkové, 1900–1941, 1903–1942). Zároveň se organizačně zcela osamostatnila Komunistická strana Slovenska, která fakticky vznikla již koncem února. V prvních měsících po vzniku protektorátu byl navenek vztah SSSR k Německu stále negativní a KSČ vystupovala s heslem obnovy Československa. Ilegální KSČ byla řízena ze sídla zahraničního vedení v Moskvě, se kterým měla až do ledna 1941 styk pomocí krátkovlnné vysílačky.

Pro český domácí odboj byla charakteristická především zpravodajská činnost a v menší míře sabotáže. K masovému ozbrojenému vystoupení obyvatelstva mělo dojít teprve v závěru války. Nutnost hluboké konspirace neumožňovala zapojení příliš velkého počtu osob a naprostá většina českého obyvatelstva proto po celou dobu války zůstala pasivní. Ozbrojené partyzánské skupiny, jaké působily v Polsku, Jugoslávii, Řecku, Bulharsku apod., v protektorátu až do roku 1944 neexistovaly, byly zde jen malé skupinky ve městech provádějící sabotáže. Důvody byly dva: především české země byly okupovány ještě před válkou a na českém území se nebojovalo, takže obyvatelstvo nemělo zbraně. Kromě toho protektorát neměl žádná rozsáhlejší pásma hor a lesů, vhodná pro působení a úkryt partyzánů. Jedinou vhodnou oblastí pro partyzánský boj byly Beskydy na česko-slovenských hranicích a není jistě náhodou, že právě zde se na podzim 1944 pod vlivem povstání na sousedním Slovensku první partyzánské skupiny skutečně objevily. Další skupiny působily v závěru války na Českomoravské vrchovině. Ovšem, ačkoliv byl český odboj odbojem „nestřílejícím“, účast v něm rozhodně vyžadovala nemenší odvahu a jeho ztráty rozhodně nebyly malé.

Mezi domácím a zahraničním odbojem na jedné straně a oficiálními protektorátními strukturami na straně druhé nebyla až do roku 1941 jasná hranice, protože konečné cíle byly ve skutečnosti u obou shodné. Českou vládou navenek proklamovaná spolupráce s Němci totiž neznamenal, že by se smířila s existencí protektorátu. I ona jej považovala za dočasný útvar a spoléhala na novou světovou válku, po které bude obnoveno Československo. Někteří členové protektorátní vlády a vysocí úředníci proto byli zapojeni do odboje. Tak např. ministr zemědělství agrárník Ladislav Karel Feierabend (1891–1969) byl členem Politického ústředí, stejně jako předseda Nejvyššího cenového úřadu sociální demokrat Jaromír Nečas (1888–1945). Samotný ministerský předseda Alois Eliáš byl členem Obrany národa. Také struktury Národního souručenství v mnoha případech sloužily ke krytí odbojové činnosti.⁶⁹⁷

První fáze druhé světové války. Vznik československé armády v zahraničí

Dne 1. září 1939 zahájila německá armáda bez vyhlášení války útok proti Polsku. O dva dny později – 3. září – vypověděly válku Německu Velká Británie a Francie. K útoku proti Polsku se připojilo i Slovensko, kterému za to bylo slíbeno vrácení ztracených území na Oravě, Spiši a Kysucích. 17. září 1939 se k agresii proti Polsku po dohodě s Berlínem připojil i SSSR. Sovětská armáda překročila východní hranice a zabrala více než polovinu polského území. Koncem září 1939 bylo Polsko poraženo. Britská a francouzská armáda do boje proti Německu vůbec aktivně nezasáhly. Porážka Polska znamenala i určité územní změny, které

⁶⁹⁷ Ke komplikovanému vztahu mezi protektorátní vládou a odbojem a vztahu Háchy a Eliášovy vlády k Benešovi a jeho zahraniční osvobozovací akci viz Pasák, T.: *Pod ochranou říše*, s. 350–384.

se dotkly někdejšího Československa. Území Těšínska, patřící po Mnichovu k Polsku, bylo přímo anektováno Německem. Naproti tomu Slovensku bylo vráceno nejen území zabrané Polskem na podzim roku 1938, ale také Horní Orava a Horní Spiš, o které přišlo už v roce 1920.

Ihned po vypuknutí války Edvard Beneš oznámil, že se oficiálně ujímá vedení zahraniční akce, jejímž cílem je obnovení Československa. Vrcholným orgánem zahraničního odboje se stal Československý národní výbor (ČSNV), ustavený formálně ovšem teprve 17. listopadu 1939 v Paříži. Již před ustavením ČSNV byly zahájeny také vojenské akce. V Polsku začala být z českých a slovenských dobrovolníků formována legie⁶⁹⁸ pod velením někdejšího legionářského důstojníka pplk. Ludvíka Svobody (1895–1979). Avšak německá a od 17. září také sovětská armáda v Polsku postupovaly tak rychle, že Československá legie, doposud jen částečně vyzbrojená a vycvičená, vůbec nemohla být nasazena do boje. Části legie se podařilo dostat s ustupujícími polskými jednotkami do Rumunska, zbytek padl do sovětského zajetí a byl internován.

2. října 1939 podepsal československý vyslanec v Paříži Štefan Osuský s francouzskou vládou dohodu o zřízení československé armády ve Francii.⁶⁹⁹ Službě v ní podléhali povinně všichni českoslovenští občané žijící ve Francii, pokud se na ně podle československého branného zákona vztahovala branná povinnost. Do armády tak byli v hojném počtu nuceně mobilizováni slovenští dělníci, žijící již delší dobu ve Francii, a také ti, kteří tam teprve v roce 1939 přišli na každoroční sezónní práce. V období od podzimu 1939 do jara 1940, kdy na západní frontě neprobíhaly žádné boje (toto období je známo pod názvem *drôle de guerre* – podivná válka), byli na vlastní žádost do boje nasazeni českoslovenští letci, kteří poprvé (v počtu 50) samostatně vystoupili v březnu 1940. Na jihu Francie byla zatím postupně vybudována 1. československá divize, jejíž stav dosáhl v červnu 1940 celkem 11 405 mužů. Velitelem divize se stal generál Rudolf Viest (1890–1945), jediný Slovák s generálskou hodností v předválečné československé armádě.

10. května 1940 zahájila německá armáda útok proti Francii obchvatem přes neutrální Lucembursko, Belgie a Nizozemí, když si již před tím v dubnu podrobila Dánsko a Norsko. 1. a 2. pluk 1. československé divize byly v červnu nasazeny do obranných bojů na francouzsko-německé frontě. Na frontě byli nasazeni a vyznamenali se také českoslovenští letci. Odhodlanost a vysokou bojovou morálku většiny československých vojáků francouzské velení vysoce cenilo, avšak dva pluky a několik letců nemohli změnit situaci na frontě, která

⁶⁹⁸ Prezident Polské republiky Ignacy Mościcki (1867–1953) vydal 3. 9. 1939 dekret, ve kterém se hovoří o zřízení české a slovenské legie. Není zcela jasné, zda polské úřady původně skutečně počítaly s vytvořením dvou legií, anebo zda mělo jít od počátku jen o jednu legii s uvedeným názvem. V praxi vznikla jen jedna legie, ve které byli i slovenští dobrovolníci. Vedle názvu „Česká a slovenská legie“ se běžně používal i název Československá legie, zatímco Poláci zase běžně hovořili o „legionu českým“. Český text dekretu viz *Bojující Československo 1938–1945*. Dokumenty. Vladimír Žikeš, Košice-Praha 1945, s. 35.

⁶⁹⁹ Text dohody viz *Bojující Československo*, s. 39–42.

se pro špatný technický a především morální stav francouzské armády stala v polovině června kritickou. 22. června 1940 podepsala Francie s Německem příměří. Zbytky československých jednotek se stáhly na jih Francie, odkud asi 5000 vojáků, z toho zhruba 900 letců, bylo evakuováno do Velké Británie.

Na území Velké Británie byla ze zbytků evakuované armády zformována 25. října 1940 1. československá smíšená brigáda o síle 3277 mužů. Mnohem větší význam měli českoslovenští letci (celkem 1287, z toho 86 % byli Češi). V rámci britských Královských leteckých sil (*Royal Air Force*) z nich byly postupně vytvořeny tři stíhací perutě (označované čísly 310, 312 a 313) a jedna bombardovací (312.) peruč, které se zúčastnily již na podzim 1940 letecké bitvy o Anglii. Českoslovenští letci byli ve Velké Británii rovněž ceněni velmi vysoko. Oproti jiným vojenským letcům přitom nesli mnohem větší riziko: německé válečné právo považovalo občany protektorátu sloužící ve spojeneckých jednotkách za velezrádce a v případě německého zajetí jim hrozila smrt.⁷⁰⁰

Vedle jednotek ve Velké Británii vznikly v létě 1940 také malé československé útvary na Blízkém Východě, odkud byly přemístěny do severní Afriky a zformovány v 11. východní československý pěší prapor pod velením generála Karla Klapálka (1893–1984). 13. října 1941 dostal prapor rozkaz zúčastnit se v rámci britské armády obrany Tobruku, která trvala až do konce března 1942. Koncem roku 1942 byla jednotka z Afriky přemístěna rovněž do Velké Británie.

Okupační režim a domácí odboj po vypuknutí války

Režim zavedený v protektorátu byl od počátku represivní vůči všem skutečným nebo domnělým odpůrcům. Nacistické bezpečnostní orgány měly již značné zkušenosti z potlačování opozice jak v samotném Německu, tak v anektovaném Rakousku a potom i v odtrženém českém pohraničí, a tyto zkušenosti plně využily. Německé úřady zavedly přísnou kontrolu veškerého obyvatelstva, které bylo zbaveno základní občanských práv. Pro politicky nespolehlivé osoby byla zavedena tzv. ochranná vazba⁷⁰¹, tj. internace v koncentračním táboře bez rozhodnutí soudu a na neomezenou dobu. Ochranná vazba byla často uvalována i na osoby, které si již odpykaly německým soudem uložený trest.

Okupační režim v delší časové perspektivě ohrožoval i samotnou existenci českého národa. Německá propaganda sice oficiálně zdůrazňovala, že Čechům je v rámci protektorátu poskytována „úplná autonomie“ a že mají možnost „nerušeného národního rozvoje“, a že na druhé straně zapojení do Německé říše bude mít pro Čechy velké výhody, neboť se budou podílet na jeho hospo-

⁷⁰⁰ K zajetí českých letců v několika desítkách případů došlo a hrozil jim skutečně trest smrti. Britská vláda však prostřednictvím Švýcarska oznámila do Berlína, že považuje československé letce za britské občany, a pohrozila, že pokud budou zastřeleni, nechá popraviti větší počet zajatých německých letců.

⁷⁰¹ Ochranná vazba (*Schutzhaft*) byla zavedena v Německu hned po převzetí moci nacionálními socialisty roku 1933. Podle oficiálního výkladu měla „chránit nepřátele před spravedlivým hněvem lidu“.

dárském a kulturním rozvoji. Důraz byl kladen především na historickou argumentaci, podle které byl český prostor jako součást někdejší Svaté říše římské vlastně vždycky součástí Německa a Německo proto v budoucnu pro Čechy nebude cizinou. Ministr propagandy Joseph Goebbels např. v projevu k českým novinářům vyslovil přesvědčení, že Hamburk budou v budoucnu Češi vnímat jako „svůj“ přístav, a při pohledu na německé válečné loďstvo budou pocítovat hrdost.⁷⁰² Řečeno jinými slovy: místo s malým Československem, nebo ještě menším a nic neznamenajícím českým státem, se měli Češi ztotožnit s velkým státem německým, čili – řečeno dobovým jazykem – měli přijmout tzv. říšskou myšlenku. Tuto převýchovu Čechů k říšské myšlence teoreticky rozpracoval a pak propagoval především Emanuel Moravec.⁷⁰³ V oblasti kultury se nepodařilo pro „říšskou myšlenku“ získat žádného významnějšího umělce, nicméně do propagace spolupráce se zapojilo několik aktivistických novinářů. Mezi nimi se publicisticky profiloval Karel Lažnovský⁷⁰⁴ a po jeho smrti v roce 1941 zejména Vladimír Krychtálek.⁷⁰⁵ Účinek byl mizivý. O účinnosti podobné propagandy si ostatně nedělala iluze ani německá oficiální místa. Tajný plán, který 31. srpna 1940 předložili Hitlerovi říšský protektor Konstantin von Neurath a jeho zástupce, státní tajemník Karl Hermann Frank (1898–1946), také předpokládal zcela jiné řešení české otázky: po válce měl být protektorát zrušen, území rozděleno mezi sousední německé župy, a obyvatelstvo částečně poněmčeno. Podle německé rasové teorie byli totiž Češi považováni v podstatě za árijsce, resp. za „slavizované Germány“, a předpokládalo se proto, že minimálně část bude v budoucnu vhodná k poněmčení.⁷⁰⁶ Proto také osobám, které deklarovaly, že měly i pouze vzdálené německé předky, bylo umožněno přihlásit se k německé národnosti a získat tím říšské občanství se všemi právy a povinnostmi. Při posuzování „německého původu“ postupovaly německé úřady úmyslně značně benevolentně, neboť tímto způsobem byl postupně zvyšován procentuální podíl Němců v protektorátu. Ze stejných důvodů byly povolovány „rasově vhodným“ Čechům a Češkám i smíšené česko-německé sňatky, v naději, že děti z takovýchto manželství se budou už hlásit za Němce.

⁷⁰² Tuto myšlenku vyslovil Joseph Goebbels 11. září 1940 v Berlíně v projevu k delegaci českých kulturních pracovníků a novinářů, pro které zorganizoval propagační cestu po Německu. Text jeho projevu česky viz: Diffack, J. J.: *Dr. Josef Goebbels. Poznání a propaganda*. Komentovaný překlad vybraných projevů. Naše vojsko, Praha 2002, s. 52–60 (pasáž o Hamburku a německém loďstvu je na s. 58).

⁷⁰³ Viz Moravec, E.: *Děje a bludy. O šíře evropské cesty, o zarostlé národní pěšince a nejuvíce o této válce*. Orbis, Praha 1941.

⁷⁰⁴ Viz Lažnovského stěžejní práci: *Hovory s dějinami*. I.–III. Orbis, Praha 1940–1941. Karel Lažnovský zemřel za nejasných okolností v září 1941 krátce poté, co se skupinou aktivistických novinářů navštívil ministerského předsedu Eliáše. S největší pravděpodobností byl pracovníky odboje, do kterého byl Eliáš zapojen, otráven. Vyšetřování jeho smrti, které vedlo gestapo, ovšem cizí zavinění nezjistilo a uzavřelo celou věc s tím, že Lažnovský zemřel na následky chřipky. Viz Pasák, T.: *Pod ochranou říše*, s. 319.

⁷⁰⁵ Viz jeho práci *Boševici, Beneš a my*. Orbis, Praha 1941.

⁷⁰⁶ Dokumenty o plánech na germanizaci českých zemí viz Král, V. – Freund, K. (eds.): *Chtěli nás vyhubit*. 2. vyd., Naše vojsko, Praha 1961.

Zatímco až do vypuknutí války museli Němci brát určité ohledy na světové veřejné mínění, po jejím vypuknutí tyto ohledy odpadly a okupace začala nabývat mnohem tvrdších forem. Hned po vypuknutí války uvěznil Němci v koncentračních táborech jako rukojmí řadu významných českých intelektuálů a politiků, kteří v případě nepokojů měli být bez soudu zastřeleni. Již na podzim 1939 byl zaveden přídělkový systém, přičemž příděly pro Čechy byly podstatně nižší než příděly pro Němce. Okupační režim se během války neustále zostřoval. Postupně byla zaváděna pracovní povinnost, prodlužován pracovní den a nakonec vydán zákaz opouštění místa práce bez souhlasu úřadu práce. Pod trestem smrti bylo zakázáno přechovávat zbraně, poslouchat zahraniční rozhlas, šířit „poplašné zprávy“. Pro rolníky byla – podobně jako za první světové války – zavedena dodávková povinnost a vydán zákaz volného obchodování se zemědělskými výrobky. Za zatajování zásob hrozily rovněž přísné tresty, včetně trestu smrti. Závody nepotřebné pro vedení války mohly být uzavřeny, podobně jako např. divadla, zábavní podniky apod. Německé úřady vyvlastnily velká území pro potřebu vojenských cvičišť, letišť a dalších objektů a také pro potřeby plánované německé kolonizace. V porovnání např. s okupovaným Polskem či Srbskem, nebo dočasně obsazenými územími SSSR, byl sice režim relativně mírnější, avšak i tak pro většinu obyvatelstva těžko snesitelný.

Mimořádně krutě zacházel okupační režim s židovským obyvatelstvem, pro které na základě nařízení říšského protektora o židovském majetku z 21. června 1939 platily německé rasové (tzv. norimberské) zákony.⁷⁰⁷ Majetek Židů byl obstaven a majitel s ním nesměl disponovat. K nařízení o židovském majetku z 21. června 1939 byly postupně vydávány další prováděcí předpisy, kterými byli Židé vyloučeni z veřejného i hospodářského života. Zakázány byly také sňatky Židů s nežidy. I v této oblasti po vypuknutí války přestala německá místa brát ohled na světové veřejné mínění. I když hlavní zodpovědnost za perzekuci Židů padá nepochybně na německé orgány, na diskriminaci se podílela i protektorátní vláda a české úřady. Vláda již 4. července 1939 vydala vlastní protižidovské nařízení, které ale tehdy nevešlo v platnost, protože je říšský protektor pozastavil. Důvod byl celkem jednoduchý: německé úřady neměly zájem, aby se na arizaci židovského majetku podíleli Češi. Nařízení bylo nakonec stejně s několika-měsíčním zpožděním vydáno,⁷⁰⁸ avšak vypadla z něj veškerá ustanovení týkající se židovského majetku. Protektorátní úřady i potom vydávaly různé vyhlášky doplňující prováděcí nařízení říšského protektora a mající za cíl židovské obyvatelstvo zcela izolovat od Čechů. Nad prováděním uvedených vyhlášek dohlížela protektorátní policie a četnictvo. Židé v protektorátu byli prakticky bezprávní. Byly pro ně stanoveny jen hladové příděly potravin, přičemž na některé potraviny, např. na maso, neměli nárok vůbec. Postupně jim bylo zakázáno navštěvovat restaurace, parky, kina, koupaliště apod. Bez souhlasu policie nesměli

⁷⁰⁷ Podrobněji viz Kárný, M.: „Konečné řešení.“ *Genocida českých židů v německé protektorátní politice.* Academia, Praha 1991, s. 29–34.

⁷⁰⁸ Vládní nařízení č. 136/1940 Sb.

měnit místo bydliště ani nikam cestovat. V tramvajích směli původně cestovat jen na plošině posledního vozu, později vůbec ne. Byli připraveni o veškerý majetek, který propadl ve prospěch státu a byl rozprodán či rozdán Němcům a německým institucím. Obdobně bezprávné bylo i romské obyvatelstvo. Jedinou záchranou pro Židy se stala emigrace, které v počáteční fázi války německé úřady nejen nebránily, ale dokonce ji i podporovaly. S pokračující válkou ovšem bylo stále obtížnější najít stát, do něhož by bylo možné se dostat a který by byl ochoten Židy přijmout.

Nedlouho po vypuknutí války došlo v protektorátu k demonstracím v souvislosti s výročí 28. října. Na příkaz německých míst protektorátní vláda jakékoliv oslavy tohoto státního svátku zakázala, avšak bez ohledu na to se na různých místech uskutečnila velká nepovolená shromáždění občanů, která v Praze, Brně a dalších městech přerostla v otevřené demonstrace proti německé okupaci. V mnoha městech vypukly politicky motivované stávky, ke kterým se připojily i školy. Česká policie a četnictvo proti demonstrantům prakticky nikde nezasahovalo, policisté a četníci naopak mnohdy vyjadřovali své sympatie. Německá okupační správa proto povolala německé policejní jednotky, které v Praze demonstranty rozehnaly ostrou střelbou. Při zásahu byl zabit dělník Václav Sedláček a těžce zraněn student medicíny Jan Opletal, který na následky zranění rovněž zemřel. Pohřeb Jana Opletala 15. listopadu přerostl v novou, byť tentokrát pokojnou demonstraci nesouhlasu s německou okupací. Okupační správa na to reagovala velmi brutálně: v noci na 17. listopad 1939 byla řada vysokoškolských studentů pozatýkána. Devět studentů bylo pro výstrahu bez soudu ještě též den zastřeleno a téměř 1200 jich bylo zatčeno a odesláno jako rukojmí do koncentračních táborů. České vysoké školy byly uzavřeny, oficiálně na tři roky, ve skutečnosti však trvale.

V prosinci 1939 a lednu 1940 byl český nekomunistický odboj zasažen rozsáhlým zatýkáním, které postihlo především Politické ústředí a Obranu národa. Některým politikům zapojených do odboje, mimo jiné Ladislavu Feierabendovi, Jaromírovi Nečasovi a Prokopu Drtinovi, se podařilo zachránit se útekem na Slovensko a odtud dále přes Maďarsko do Jugoslávie a pak do Francie. Rozsáhlá zatčení si vynutila reorganizaci nekomunistického odboje, který se na jaře sjednotil. V dubnu 1940 byla utvořena jednotná organizace známá jako ÚVOD, což byla zkratka slov Ústřední vedení odboje domácího. Ta nadále udržovala s Československým národním výborem kontakty prostřednictvím kurýrů a krátkovlnných vysílaček. ÚVOD převzal i zpravodajskou síť vybudovanou Obranou národa včetně německých agentů pracujících již před válkou pro československou zpravodajskou službu.⁷⁰⁹

⁷⁰⁹ Hlavním zdrojem informací byl vysoký důstojník německé rozvědky (*Abwehr*) Paul Thümmel („agent A-54“), který se už před válkou sám nabídl druhému oddělení československého generálního štábu (tj. zpravodajské službě) ke spolupráci. V roce 1942 byl Thümmel gestapem zatčen a krátce před koncem války bez soudu popraven. Motivy Thümmelovy spolupráce s československou zpravodajskou službou, stejně jako záhada, proč byla jeho poprava tři roky odkládána, nebyly nikdy

Velmi komplikovaným vývojem prošel v letech 1939–1941 komunistický odboj. Sovětsko-německý pakt o neútočení z 23. srpna 1939 a především jeho tajný protokol o rozdělení sfér vlivu ve východní Evropě utvořil fakticky dočasně ze Sovětského svazu tichého spojence Německa. To mělo za následek i změnu v postoji kominterny k válce, která byla nyní označena za „oboustranně imperialistickou“. SSSR přitom označil za hlavního viníka „imperialistické války“ nikoliv Německo, ale právě Velkou Británii a Francii. Jednotlivé komunistické strany dostaly nové instrukce, podle kterých měli komunisté „odhalovat skutečný charakter války“ a připravovat lid na „socialistickou revoluci, která vypukne jak v Německu, tak v západní Evropě“. V okupovaných zemích měli komunisté dbát o to, aby dělnická třída „nepropadla protiněmeckému šovinismu“ a viděla v německých vojácích především „dělníky a třídní bratry“. To se vztahovalo i na české komunisty, kteří měli navíc odhalovat „reakční politiku Edvarda Beneše, který se spíkl se západními imperialisty“. S ohledem na to, že SSSR uznal Slovensko jako samostatný stát, se zároveň změnil i postoj EKI k tomuto státu. Ilegální Komunistická strana Slovenska (KSS) měla proto napříště propagovat „skutečně samostatné a socialistické Slovensko“.

Instrukce Kominterny, pokud šlo o poměr k válce a k německým okupačním silám, byly v protektorátu v evidentním rozporu s reálnou situací a byly v praxi nerealizovatelné. Útoky na Beneše a propagováním přátelství s „německými třídními bratry“ nemohli komunisté nikoho oslovit a dostávali se rychle do izolace. Nesouhlas s takovýmto hodnocením vyjadřovali dokonce i někteří komunisté samotní. Řada z nich se zároveň dostala do osobního dilematu, zda věřit Moskvě, anebo vlastnímu rozumu a úsudku. Toto osobní dilema museli řešit také komunisté, kteří se ocitli v emigraci na západě. Např. Vladimír Clementis (1902–1952), slovenský právník a poslanec za KSČ, pobývající tehdy ve Francii, vyjádřil – byť opatrně – svůj nesouhlas se sovětsko-německým paktem a s hodnocením války jako „oboustranně imperialistické“, načež byl okamžitě z KSČ vyloučen. V dubnu 1940 nastal rozkol i v samotném ilegálním vedení KSČ. Zatímco Emanuel Klíma požadoval, aby se důsledně realizovala linie exekutivy kominterny (EKI) a za hlavního protivníka označoval „anglofrancouzský imperialismus“, Eduard Urx to odmítl a požadoval naopak označit za hlavního protivníka Německo. Klíma začal vydávat v duchu linie EKI letáky, které mimo jiné vyzývaly k důvěře v SSSR a slibovaly brzkou socialistickou revoluci v Německu, ty se ale obracely k hluchým uším a jen oslabily pozice komunistů v českém národě. Svůj význam mělo i to, že v letech 1939–1940 prestiž SSSR v českém prostředí výrazně poklesla nejprve v zimě v souvislosti se sovětskou agresí proti Finsku a potom v létě 1940 při anexi pobaltských republik.

zcela objasněny. Viz: Amort, Č. – Jedlička, I. M.: *Tajemství vyzvědače A-54*. Vydavatelství časopisů MNO, Praha 1965; Ströbinger, R.: *Agent A-54: největší československý špion všech dob*. 4. vyd., Votobia, Olomouc 2000.

Československá otázka jako problém mezinárodních vztahů⁷¹⁰

Od počátku války počítaly Francie a Velká Británie s tím, že v nějaké formě musí být obnoven český stát. Komplikovaná byla naproti tomu slovenská otázka. Na jedné straně Londýn a Paříž na jaře 1939 uznaly samostatnost Slovenska *de facto*. Na druhé straně zapůsobil fakt, že na třech diplomaticky důležitých místech – ve Varšavě, v Paříži a ve Washingtonu – byli k 15. března 1939 československými vyslanci Slováci,⁷¹¹ kteří všichni odmítli podřídit se nové vládě v Bratislavě a postavili se za myšlenku obnovy Československa, což Paříž a Londýn vyhodnotily tak, že myšlenka samostatnosti nemá mezi Slováky jednoznačnou podporu. Protože se Slovensko připojilo k agresí proti Polsku, odvolaly Londýn a Paříž v září své konzuly z Bratislavy. Ve stejné době také nedávno jmenovaný konzul v Londýně a slovenský vyslanec ve Varšavě⁷¹² odmítli Bratislavě poslušnost a přešli na stranu Edvarda Beneše, což opět signalizovalo značně problematický vztah části Slováků k nedávno nabyté formální samostatnosti. Proto otázka, zda má být obnoveno Československo, anebo ponechán slovenský stát, případně zda mají být oba státy zapojeny do nějaké širší středoevropské konfederace či dokonce federace, byla ponechána otevřená. Londýn a Paříž proto také odmítaly vyjádřit se k otázce příštích českých, resp. československých hranic, a to tím spíše, že jejich spojencem bylo Polsko, usilující o obnovu svého území včetně Těšínska, a Maďarsko zůstávalo zatím neutrální.

Na podzim 1939 utrpěl Edvard Beneš několik diplomatických nezdarů. Francouzská vláda Paula Reynauda (1878–1966), ve které jako ministr zahraničí zasedal „mnichovan“ Edouard Daladier, odmítala Benešovu vedoucí úlohu v odboji a dala najevo, že je pro ni nežádoucí osobou. Rovněž britská vláda Nevilla Chamberlaina se k němu stavěla chladně. Paříž a Londýn také „nedoporučily“ Benešovi ustavení prozatímní československé vlády a souhlasily pouze se vznikem Československého národního výboru, přičemž zároveň daly na vědomí, že Beneš nemůže být jeho předsedou (Beneš to vyřešil tím, že ČSNV formálně neměl žádného předsedu). Vystoupení SSSR proti Polsku na straně Německa znamenalo pro Beneše počátek další diplomatické prohry. Už 16. září 1939, tedy den před sovětským útokem na Polsko, SSSR oznámil, že uznává slovenský stát *de facto* i *de iure* a je připraven vyměnit si s ním vyslance. 14. prosince 1939 pak lidový komisariát (ministerstvo) zahraničních věcí SSSR oznámilo československému vyslanci v Moskvě Zdeňkovi Fierlingerovi (1891–1976), že jej již dále nemůže považovat za oficiálního československého vyslance a samotné vyslanectví musí být uzavřeno. V souvislosti s neúspěchy se začala formovat v exilu

⁷¹⁰ K tomu podrobněji Rychlík, J.: *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty*, s. 233–249.

⁷¹¹ Juraj Slávik (1890–1969), Štefan Osuský (1889–1973) a Vladimír Svetozár Hurban (1883–1949), syn slovenského spisovatele Svetozára Hurbana Vajanského.

⁷¹² Slovenským konzulem v Londýně byl Milan Anton Harminc (1905–1981), slovenským vyslancem ve Varšavě Ladislav Szatmáry (1895–1946). V Paříži nebylo místo slovenského konzula obsazeno.

protibenešovská fronta. Páteří této opozice se stali slovenští politici sdružení jednak kolem československého vyslance ve Francii Štefana Osuského, jednak kolem někdejšího předsedy vlády Milana Hodži. Ten po Mnichovu odjel do Švýcarska a odtud se po vypuknutí války přesunul do Francie.

Milan Hodža si z titulu představitele nejsilnější předválečné politické strany (agrární) a také z titulu své někdejší funkce předsedy vlády činil nárok na vedoucí místo v odboji vedle Beneše. Hodža, podobně jako Osuský, požadoval záruky, že po válce bude Slovensku ponechána autonomie minimálně v rozsahu, jaký mělo za druhé republiky, což Beneš odmítl. Beneš také odmítl jmenovat Hodžu do Československého národního výboru, na což Hodža reagoval 22. listopadu 1939 založením vlastní organizace s názvem Slovenská národná rada (SNR). Krátce na to začal vyjednávat se skupinou protibenešovských českých pravicových politiků sdružených v jinak okrajové České národní radě. 28. ledna 1940 se obě organizace spojily a vytvořily Česko-slovenskou národní radu, jako protiváhu Československého národního výboru. Česko-slovenská národní rada se otevřeně přihlásila k myšlence federace.⁷¹³

V konfliktu s Hodžou Benešovi paradoxně pomohla porážka Francie a evakuace Československého národního výboru do Londýna. Nový britský ministerský předseda Winston Churchill (1874–1965) patřil k rozhodným odpůrcům Mnichova a měl k Benešovi na rozdíl od Chamberlaina kladný vztah. 9. července 1940 se ČSNV rozhodl ustavit na britské půdě „prozatímní státní zřízení“ v podobě obnoveného úřadu prezidenta, prozatímní vlády a nově vytvořené Státní rady. Téhož dne Edvard Beneš jako prezident republiky jmenoval první prozatímní vládu pod předsednictvím katolického kněze Jana Šrámka. Ministrem zahraničních věcí se stal Jan Masaryk (1886–1948), syn někdejšího prezidenta a před válkou dlouholetý československý vyslanec v Londýně. Britská vláda uznala prozatímní československou vládu 21. července 1940. Osuský se stal pouhým ministrem bez rezortu a Hodža byl jmenován místopředsedou Státní rady. Oba se brzy s Benešem zcela rozešli, rezignovali na své funkce a odešli do USA.

Na počátku roku 1941 poslal Emil Hácha Benešovi tajný vzkaz, že jej uznává za hlavu zahraničního odboje, a že protektorátní vláda i on sám ve vhodný okamžik odstoupí.⁷¹⁴

⁷¹³ Viz Kuklík, J.: *Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939–1945*. Karolinum, Praha 2004, s. 22–47. Též: Kuklík, J. – Němeček, J.: *Hodža versus Beneš. Milan Hodža a slovenská otázka v zahraničním odboji za druhé světové války*. Karolinum, Praha 1999. Ze starší literatury o emigraci viz: Křen, Jan: *Do emigrace. Západní zahraniční odboj 1939–1940*. 2. vyd. Naše vojsko, Praha, 1969, též: *V emigraci. Západní zahraniční odboj 1939–1940*. Naše vojsko, Praha, 1969 (1. vyd. 1963); Vnuk, F.: *Slovenská otázka na Západě v letech 1939–1940*. Prvá Katolícka Jednota, Cleveland (Ohio), 1974.

⁷¹⁴ Pasák, T.: *Pod ochranou říše*, s. 366.

Vstup SSSR do války. Reinhard Heydrich

22. června 1941 napadla německá armáda Sovětský svaz. K invazi se připojily také armády Finska, Maďarska, Rumunska, Itálie a rovněž Slovenska. Vstup SSSR do války a skutečnost, že se do ní zapojilo i Slovensko, znamenaly zásadní obrat jak v zahraničním, tak i v domácím odboji. Sovětský svaz 18. července 1941 uznal československou exilovou vládu, obnovil platnost předválečné spojenecké dohody a dal souhlas s budováním československých jednotek na svém území.⁷¹⁵ Současně se vyslovil pro obnovu Československa v předmnichovských hranicích. Také britská vláda téhož dne uznala definitivně československou exilovou vládu. V protektorátu učinili komunisté na příkaz exekutivy kominterny okamžitý nový obrat. Válka proti Německu byla nyní prohlášena za spravedlivou a komunisté k ní měli napřít všechny síly. To změnilo i poměr komunistického a nekomunistického odboje. V únoru 1941 byl první ilegální výbor KSČ gestapem zcela rozbit a jeho členové až na Jana Ziku pozatýkáni, a pak popraveni. V květnu 1941 se podařilo Janu Zikovi utvořit nový, II. ilegální výbor, který doplnilo několik mladších funkcionářů a na přelomu června a července také před válkou poměrně známý komunistický novinář Julius Fučík (1903–1943).

V září 1941 bylo mezi ÚVODem a II. ilegálním výborem KSČ dosaženo dohody o vytvoření společného Národně-revolučního výboru Československa (NRVČ) jako vrcholné odbojové organizace.

V létě 1941 byly v protektorátu zaznamenány ve zvýšené míře sabotáže. Adolf Hitler projevil nespokojenost s činností Konstantina von Neuratha a rozhodl se jej nahradit mnohem razantnějším Reinhardem Heydrichem (1904–1942), generálem policie a vyšším vedoucím SS, který stál rovněž v čele Hlavního říšského bezpečnostního úřadu (*Reichssicherheits Hauptamt* – RSHA) zastřešujícího veškeré německé policejní složky. Heydrich, který přijel do Prahy 27. září 1941 jako „zastupující říšský protektor“, hned následující den vyhlásil stanné právo. V Praze a v Brně byly zřízeny stanné soudy složené z důstojníků SS a vysokých úředníků gestapa. Trestem stanného soudu mohla být pouze smrt anebo „předání tajné státní policii“, tj. uvěznění v koncentračním táboře, odvolání proti rozsudku nebylo přípustné. Před stanným soudem skončila řada důstojníků Obrany národa, činitelé ÚVODu i komunistického odboje. Zatčen a odsouzen k smrti byl rovněž předseda vlády Alois Eliáš, o jehož odbojové činnosti Heydrich věděl, byť jeho poprava byla zatím odložena. Do 20. ledna 1942, kdy bylo stanné právo odvoláno, bylo popraveno téměř 500 osob a více než 4000 jich bylo posláno do koncentračních táborů. Zesílená perzekuce odboje ale pokračovala i po zrušení stanného práva a skutečně napáchala značné škody. Přes pomoc československé zpravodajské služby v Londýně, která začala do protektorátu vysazovat z britských letadel parašutisty se specializovaným zpravodajským a diverzním výcvikem, byly během podzimu 1941 a jara 1942 do značné míry rozbity sítě ÚVODu. Podobně byl na jaře 1942 rozbit i II. ilegální výbor KSČ,

⁷¹⁵ Text dohody viz *Bojující Československo*, s. 88.

když byl 24. dubna 1942 zatčen Julius Fučík⁷¹⁶ a řada jeho spolupracovníků a 27. května 1942 i Jan Zika. Tím padl i Národně-revoluční výbor.

Příchod Heydricha do Prahy a především zatčení Aloise Eliáše způsobily naprostý rozklad v řadách protektorátní politické reprezentace, která se již od roku 1940 postupně štěpila. Část ministrů se začala domnívat, že Německo válku vyhraje a existence protektorátu bude trvalou, a proto se rozhodla pro „upřímnou“ spolupráci s Němci. Rozklad nastoupil také v řadách Národního souručenství, jehož vliv i členská základna rychle upadaly. Zakolísal také prezident Hácha. Již dříve dostal z Londýna pokyn, aby vláda podala demisi a on sám v případě nutnosti abdikoval, avšak zalekl se a odmítl tak učinit s odůvodněním, že „ještě nenastal pravý čas“. Po odstranění Eliáše již ve vládě nebyl nikdo, kdo by demisi prosadil. Heydrich naopak přiměl Hácha a pak další ministry k otevřenému vystoupení proti Benešovi, čímž spolupráce exilu a protektorátní reprezentace definitivně skončila.

V samotné protektorátní vládě provedl Heydrich zásadní změny, a to jak z hlediska personálního, tak především z hlediska funkčnosti. Do čela vlády byl 19. ledna 1942 postaven její dosavadní místopředseda a ministr spravedlnosti profesor Jaroslav Krejčí (1892–1956), člověk bojácný, který byl zárukou splnění všech německých příkazů. Ministrem školství a národní osvěty se stal plukovník Emanuel Moravec (1893–1945), někdejší legionářský důstojník a před válkou stoupenec Masaryka a Beneše. Ještě v říjnu 1938 patřil mezi ty důstojníky, kteří protestovali proti mnichovské kapitulaci, pak však zcela změnil názor a stal se horlivým stoupenecem úzké spolupráce s Německem.⁷¹⁷ Do protektorátní vlády byl také dosazen jako ministr hospodářství a práce Němec Walter Bertsch (1900–1952), který zároveň dohlížel na české ministry. Heydrich zakázal svolávat ministerskou radu, což znamenalo, že vláda přestala fungovat jako kolektivní orgán. Zároveň byla provedena i reforma správy. Protože německá armáda potřebovala co nejvíce mužů na frontě, byl omezen počet úředníků na oberlandratech a místo toho byli němečtí úředníci dosazeni přímo do českých zemských, okresních a městských úřadů (tzv. Správa z příkazu říše – *Reichsauftragsverwaltung*).

⁷¹⁶ Julius Fučík byl na podzim 1943 v Berlíně popraven. Ve vězení v Praze na Pankráci vznikla jeho „Reportáž psaná na oprátce“, přeložená do mnoha jazyků. Obsah reportáže, podle které Fučík při výsleších nikoho neprozradil, a samotná skutečnost, že by někdo vůbec mohl nepozorovaně napsat v nacistickém vězení knihu a propašovat její text ven, to vše vzbudilo po válce pochybnosti o autenticitě celého díla. Po pádu komunistického režimu v Československu byl zachovaný rukopis „reportáže“ podroben kriminalistické expertíze, která prokázala jeho autenticitost. Zároveň se však zjistilo, že z původního Fučíkova textu byly některé pasáže úmyslně vypuštěny, aby se autor, který se stal po válce jedním ze symbolů protinacistické komunistické rezistence, jevil v lepším světle. Ve skutečnosti Fučík ve své reportáži přiznává, že u výsleších vypovídal, ovšem jen o věcech, které gestapo už vědělo, a o spolupracovnících, kteří již byli popraveni anebo utekli včas za hranice. Komise historiků zabývající se celou kauzou skutečně potvrdila, že Fučík svými výpověďmi nikoho nepoškodil. V devadesátých letech byl také opakovaně vydán úplný, necenzurovaný text reportáže. Viz Fučík, J.: *Reportáž, psaná na oprátce. První úplné, kritické a komentované vydání*. Torst, Praha 1995.

⁷¹⁷ Moravcův životopis viz Pernes, J.: *Až na dno zrady. Emanuel Moravec*. Themis, Praha 1997.

2. října 1941 přednesl Heydrich na tajné poradě nacistických funkcionářů v Praze svůj plán „konečného řešení české otázky“, který byl „zdokonalenou“ verzí návrhu předloženého koncem srpna 1940 Neurathem a Frankem. V Heydrichově plánu se sice i nadále počítalo s tím, že 40–60 % českého obyvatelstva bude poněmčeno, avšak zároveň byla řešena otázka těch Čechů, kteří se k poněmčení buď nehodí, anebo je odmítnou. S ohledem na předpokládanou brzkou porážku SSSR měli být v budoucnu „rasově nevhodní“ Češi z protektorátu vyvezeni do ruských subpolárních oblastí, anebo sterilizováni. „Rasově vhodné“ Čechy odmítající poněmčení považoval Heydrich za obzvláště nebezpečné, a proto doporučoval jejich fyzickou likvidaci.⁷¹⁸ K „řešení české otázky“ se Heydrich opakovaně vrátil ještě v tajných projevech 17. října a 4. února 1942. Heydrich v nich vycházel z myšlenky, že „tento prostor [tj. prostor protektorátu] byl vždy německý a Čech zde koneckonců nemá co pohledávat“, zároveň však hodlal za války využít maximálně hospodářský potenciál českých zemí, což vyžadovalo odsunout „konečné řešení české otázky“ až na dobu „po konečném vítězství“. Proto na druhé straně provedl Heydrich některá sociální opatření mající za účel lépe motivovat české dělníky k práci pro říši. Byly pro ně zvýšeny např. potravinové přiděly, zavedeno závodní stravování, organizovány léčebné pobyty v lázních.

S Heydrichovou osobou je spjato i tzv. konečné řešení židovské otázky. 1. září 1941 bylo pro Židy zavedeno povinné označení v podobě žluté hvězdy s německým nápisem „Jude“. Na podzim 1941 musela Židovská náboženská obec provést urychlenou registraci Židů, včetně Židů pokřtěných a Židů bez vyznání, kterých bylo v protektorátu poměrně mnoho. Po skončení soupisu se zjistilo, že v protektorátu žije celkem 88 105 Židů. Již 16. října 1941 odjel první transport tisíce pražských Židů do židovského ghetta v někdejší polské Lodži (přejmenované Němci na Litzmannstadt), další transporty se uskutečnily v listopadu do Lodže, Minsku a Rigy. Transporty „na východ“ však byly příliš komplikované a navíc zatěžovaly železniční síť, kterou německé velení potřebovalo pro přesuny vojska a vojenského materiálu. Heydrich se proto rozhodl zřídit ghetto přímo v protektorátu. Stalo se jím městečko Terezín (německy *Theresienstadt*), někdejší vojenská pevnost z 18. století s četnými kasárnami na soutoku Ohře a Labe, které se nacházelo v bezprostřední blízkosti hranice mezi protektorátem a vlastní Německou říší. Z Terezína bylo vystěhováváno veškeré české obyvatelstvo a od ledna 1942 začali zde být soustřeďováni Židé z celého protektorátu. K 30. červnu 1942 bylo v Terezíně, který měl před válkou pouhých 6860 obyvatel, koncentrováno již 21 269 Židů a do konce září stoupl jejich počet na 53 264. Při tak obrovské koncentraci byly v ghettu přímo příšerné hygienické podmínky, které spolu s hladem decimovaly židovské obyvatelstvo. Masové vyhlazování Židů naproti tomu v Terezíně neprobíhalo.

Terezínské ghetto plnilo v nacistické protizidovské politice několik účelů. Na prvním místě šlo o „tranzitní ghetto“, odkud po určité době byly vypravovány

⁷¹⁸ Český překlad Heydrichova projevu viz Veselý, Z.: *Dějiny českého státu v dokumentech*, s. 340–344.

transporty „do ghatt dále na východě“, tj. do vyhlazovacích táborů v Osvětimi (německy Auschwitz), Majdanku u Lublina a Treblince (u polského města Małkinia na severovýchod od Varšavy). První takovýto transport odjel z Terezína do Osvětimi 26. října 1942. Za druhé sloužil Terezín jako „vzorové ghetto“ pro tzv. ochraňované Židy, tj. židovské osoby, které z nějakého důvodu „za odměnu“ nebyly určeny k likvidaci a mělo jim být umožněno „pokojně“ dožít (šlo např. o německé generály a vysoké důstojníky židovského původu z první světové války, německé vojáky první světové války vyznamenané železným křížem, dánské Židy, nad kterými držel ochranu Mezinárodní červený kříž apod.). Konečně sloužil Terezín jako „ukázkové ghetto“ pro návštěvy delegátů Mezinárodního červeného kříže, případně i pro jiné návštěvy z neutrálních států, kterým na jeho příkladě bylo dokazováno, že se Židům v koncentračních táborech daří docela snesitelně. Před podobnými návštěvami byly ovšem vždy prováděny ve městě „zkrášlovací práce“ a „přebyteční Židé“ byli odesláni mimořádnými transporty „na východ“.

„Konečné řešení židovské otázky“, tj. vyvezení českých Židů do vyhlazovacích táborů, probíhalo až do roku 1944. Bilance byla strašlivá: k 15. březnu 1939 žilo v protektorátu 118 310 Židů, z nichž stačilo emigrovat celkem 26 111. Fyzicky zlikvidováno bylo celkem 87 154 Židů, z nichž 73 608 prošlo Terezínem. Zachránili se v podstatě jen ti, kteří si včas opatřili falešné doklady a ukryli se, a také židovští manželé nežidů, kteří sice byli v roce 1944 rovněž internováni, avšak nebyli posláni do vyhlazovacích táborů. České obyvatelstvo sice opatření proti Židům v zásadě neschvalovalo a deportace odmítalo, na druhé straně ale proti nim nijak otevřeně nevystoupilo. Soustředění Židů a jejich deportace do Terezína by ostatně nebyla možná bez účasti české policie a četnictva a rovněž paradoxně – bez spolupráce židovské náboženské obce.

27. května 1942 byl Heydrich při cestě na Pražský hrad těžce zraněn při atentátu, který na něj spáchali dva rotmistři zahraniční československé armády – Slovák Jozef Gabčík a Čech Jan Kubiš –, vyslaní speciálně za tímto účelem z Anglie jako parašutisté.⁷¹⁹ 4. června Heydrich zraněním podlehl. Atentát patří nepochybně k velkým činům české rezistence, protože nikde jinde v Evropě se během války nepodařilo zlikvidovat tak vysokého nacistického funkcionáře. Vzápětí ovšem následovaly obrovské represe, jejichž řízení se ujal především státní tajemník Karl Hermann Frank, sudetský Němec. Nad celým územím protektorátu bylo opět vyhlášeno stanné právo a zákaz nočního vycházení. Za poskytnutí jakékoliv pomoci účastníkům atentátu, či za neoznámení informace, která by mohla vést k jejich dopadení, byl stanoven trest smrti, stejně jako za „schvalování atentátu“ a nedovolené držení zbraní. Za poskytnutí přístřeší osobám policejně nepřihlášeným byl stanoven trest smrti pro celou rodinu.

⁷¹⁹ K atentátu na Heydricha existuje dnes velmi rozsáhlá domácí i zahraniční literatura i publikované dokumenty. Z poslední doby viz především Šustek, V. (ed.): *Atentát na Heydricha a druhé stanné právo na území tzv. protektorátu Čechy a Morava*. Sv. 1. Edice historických dokumentů. Scriptorium, Archiv hl. m. Prahy, Praha 2012. Seznam důležité literatury viz tamtéž, s. 1026–1029.

V období od 27. května do 3. července 1942, kdy byl výjimečný stav odvolán, odsoudily stanné soudy v Praze a v Brně k trestu smrti celkem 1357 osob, a to až na výjimky v jejich nepřítomnosti, pouze na základě spisového materiálu zasláního do Prahy poštou či dálnopisem jednotlivými úřadovými gestapa. Další osoby z řad rukojmí byly zastřeleny bez jakéhokoliv soudu. Zastřelen byl i již na podzim k smrti odsouzený generál Alois Eliáš. V odvetu za atentát byla kromě toho 10. června 1942 vypálena a pak srovnána se zemí obec Lidice u Kladna. Na místě zde bylo zastřeleno 192 mužů, 196 žen bylo posláno do koncentračního tábora a 96 dětí bylo po „rasovém prozkoumání“ buď zplynováno anebo dáno k adopci do německých rodin. 24. června potkal stejný osud osadu Ležáky u Pardubic, kde bylo zastřeleno 32 osob, mužů i žen, a 11 dětí bylo odvečeno. Celkem podle neúplných čísel bylo za stanného práva zastřeleno 3188 osob, podle jiných údajů dokonce 5000 osob.

Při pátrání po atentátnících byly prováděny plošné razie, které sice nevedly k odhalení pachatelů, ale zato zcela rozbily zbytky odbojových sítí jak ÚVODU, tak II. ilegálního výboru KSČ. Z razií se odboj dlouho vzpamatovával a obnovit původní síť se v ucelené podobě prakticky až do konce války již nikdy zcela nepodařilo. Na atentátníky byla vypsána odměna v astronomické výši 10 milionů korun (jeden milion marek), která však rovněž nevedla k jejich odhalení. Teprve poté, co byla spolupachatelům slíbena úplná amnestie, se gestapu dobrovolně přihlásil Karel Čurda (1911–1947), rovněž parašutista, který ovšem náležel k jiné výsadkové skupině. S jeho pomocí gestapo rozkrylo síť pomahačů a brzy zjistilo, že se parašutisté (včetně zbytků dalších dvou výsadkových skupin) ukrývají v podzemí pravoslavného kostela svatého Cyrila a Metoděje, kde jim úkryt poskytl místní kněz Petřek, zřejmě s tichým vědomím samotného vladyky Gorazda, zapojeného rovněž do odboje. 18. června 1942 ráno obklíčily jednotky německé armády kostel. Po krátkém a nerovném boji všichni parašutisté spáchali sebevraždu. S představiteli české pravoslavné církve byl uspořádán 4. září 1942 před stanným soudem v Praze ukázkový proces, který skončil odsouzením asi tří set obžalovaných k trestu smrti. Zastřelen byl i biskup Gorazd. Česká pravoslavná církev byla úředně rozpuštěna.

Oběti na životech nicméně nebyly marné. Především vyvraždění Lidic mělo obrovský ohlas a vlny sympatií veřejného mínění dokázal Edvard Beneš využít k prosazení anulování Mnichova. 5. srpna 1942 ministr zahraničí Anthony Eden (1897–1977) v projevu v britské dolní sněmovně oznámil, že mnichovská dohoda již neexistuje, protože byla samotným Německem zrušena, a proto „na příští mírové konferenci vláda Jeho Veličenstva nebude v otázce hranic Československa touto dohodou vázána“.⁷²⁰ 29. září 1942 učinil stejné prohlášení jménem

⁷²⁰ Edvard Beneš považoval odzúnnání Mnichova za své velké osobní vítězství, proto o něm poměrně podrobně píše ve svých pamětech. Zde také vysvětluje genezi britské formulace, která ovšem neznamenala neplatnost mnichovské dohody od samého počátku, jak by si Beneš přál, ale až od 15. března 1939. Viz: Beneš, E.: *Paměti. Od Mnichova k nové válce a novému vítězství*. Orbis, Praha 1947, s. 303–312.

Francouzského národního výboru v Londýně také generál Charles de Gaulle (1890–1970). 26. října 1942 uznaly také USA, které se od 13. prosince 1941 nacházely ve válce s Japonskem, Německem a jeho spojenci, československou exilovou vládu. Po svržení Mussoliniho anulovala mnichovskou dohodu a vídeňskou arbitráž 26. září 1944 také Itálie.

Okupační režim a odboj v závěrečné části války

Přelom let 1942–1943 znamenal přelom v průběhu druhé světové války. Poté, co byla počátkem prosince 1941 německá armáda zastavena u bran Moskvy a vržena zpět, soustředilo se německé velení v roce 1942 na nový útok na jižním úseku fronty směrem na Volhu a Kavkaz. 19. listopadu 1942 však obklíčila sovětská armáda u Stalingradu 6. německou armádu a 30. ledna 1943 ji přinutila ke kapitulaci, v důsledku čehož se německá vojska musela stáhnout i z Kavkazu. V první polovině července utrpěli Němci další porážku u Kurska na Ukrajině. Počátkem listopadu 1942 se americká vojska vylodila v severní Africe, aby poskytla pomoc Britům, kteří zde vedli boje s německými a italskými vojsky. V květnu 1943 italská a německá vojska v severní Africe kapitulovala. 10. července 1943 se britská a americká armáda vylodily na Sicílii. Strategická iniciativa přešla definitivně do rukou Spojenců.

Po atentátu na Heydricha se novým zastupujícím říšským protektorem stal generál SS Kurt Daluege (1897–1946), avšak rozhodující moc ve svých rukou soustředil Karl Hermann Frank. Jeho vedoucí postavení bylo dodatečně i formálně legitimizováno 20. srpna 1943, kdy jej Hitler jmenoval „německým státním ministrem pro Čechy a Moravu“ (*Deutscher Staatsminister für Böhmen und Mähren*). Ve Frankových rukou se soustřeďovala nejvyšší správní a od podzimu 1943 rovněž policejní moc v protektorátu. Zároveň byl jmenován novým říšským protektorem Wilhelm Frick (1877–1946), kterému však byly ponechány jen reprezentativní funkce. Protektorátní vláda se stala poslušným nástrojem nacistické okupační správy a rezignovala na jakoukoliv vlastní politiku. Rovněž prezident Hácha, v té době již těžce nemocný, se stal jen trapnou loutkou v rukách K. H. Franka, podle jehož instrukcí občas pronášel různé kolaborantské projevy.

V závěrečné fázi války velmi stoupl hospodářský význam českých zemí. Na rozdíl od Německa a sudetského území byly české země až na výjimky ušetřeny spojeneckých náletů, nepochybně z politických důvodů. Německý zbrojní průmysl proto začal posilovat svůj hospodářský vliv v protektorátu. Řada českých podniků využitelných pro potřeby vedení války byla přímo převzata německými koncerny či nepřímo ovládnuta německým kapitálem a postavena pod vojenskou kontrolu. Jako do relativně bezpečné oblasti začaly být do protektorátu stěhovány zbrojní závody z Německa, které vyžadovaly velké množství pracovních sil. Poté, co byla v Německu po stalingradské porážce vyhlášena „totální válka“, vyhlásil 26. února 1943 také K. H. Frank v protektorátu totální pracovní mobilizaci. Do průmyslové výroby byly nasazeny desetitisíce mladých

lidí. Mladí lidé narození v roce 1921 a částečně také v roce 1924 byli posláni na nucenou práci do závodů v Německu. Celkem bylo totálně nasazeno asi 260 000 osob.

Frankova politika spočívala v permanentním tlaku na české obyvatelstvo. Řada opatření zavedených v době stanného práva po atentátu na Heydricha zůstala v modifikované podobě v platnosti: za poskytnutí úkrytu hledaným osobám např. i nadále hrozilo celé rodině zastřelení. Vedle soudního postihu odboje německými řádnými a zvláštními soudy zavedl K. H. Frank s osobním souhlasem říšského vedoucího SS Heinricha Himmlera s platností od 21. září 1943 ještě tzv. zvláštní řízení (*Sonderbehandlung*), tj. zastřelení bez soudu na základě rozhodnutí gestapa. V letech 1943–1944 bylo v protektorátu také dokončeno „konečné řešení židovské otázky“, na které navázalo rovněž „konečné řešení cikánské otázky“, tj. vyhlazení romského obyvatelstva. To bylo nejprve soustředěno do dvou zvláštních táborů v Letech u Písku a Hodoníně u Kunštátu, odkud bylo v roce 1944 odvezeno rovněž do vyhlazovacích táborů v okupovaném Polsku. Z asi 10 000 českých Romů se zachránilo jen něco přes 500. Soustřeďování Romů prováděli čeští četníci, kteří také hlídali oba soustřeďovací tábory.

Frank dbal na to, aby represe proti českému obyvatelstvu nedosáhly takového stupně, kdy by už hrozily vyvolat otevřenou vzpouru. Oficiální propaganda proto zdůrazňovala, že český občan loajální k Německé říši se nemá čeho obávat a naopak bude po válce účasten na výhodách nacionálně-socialistického systému. Značnou modifikaci prodělala v této době německá propaganda, kterou v dohodě s německými okupačními úřady řídil především už zmíněný ministr školství a národní osvěty Emanuel Moravec. Ten si získal naprostou důvěru okupantů, kteří dokonce na jeho žádost rozpustili kolaborantskou fašistickou „Vlajku“, která na Moravce útočila. Oficiální propaganda začala poukazovat na to, že i když poměry v protektorátu nejsou ideální, v porovnání s ostatními národy Evropy si Češi díky německé ochraně žijí docela dobře. V propagandě určené dělníkům byla např. plná zaměstnanost a sociální opatření nacionálního socialismu dávána do protikladu s bídou a nezaměstnaností za první Československé republiky, která byla označována za maskovanou diktaturu „židovských velkokapitalistů“. Propaganda určená širším vrstvám obyvatelstva dále zdůrazňovala hrůzy sovětského režimu a poukazovala na katastrofu, kterou by pro evropské národy – včetně národa českého – znamenala porážka Německa a vítězství bolševismu. Koncem prosince 1943 založili okupanti s propagačními cíli dokonce speciální českou „ligu proti bolševismu“, která pořádala různé přednášky o hrůzách v SSSR. Bolševický režim byl v oficiální propagandě dáván naprosto nesmyslně do souvislosti s „pokusem světového židovstva o světovládu“, takže propaganda často hovořila o „židobolševismu“. Zprávám v tisku a v rozhlase a různým brožurám obsahujícím osobní svědectví o bolševickém teroru v SSSR ale v protektorátu nikdo nevěřil, ačkoliv byly mnohdy pravdivé. České obyvatelstvo, konfrontované každodenně s nacistickým terorem a vidící oprávněně v SSSR hlavní sílu bojující s nacionálně socialistickým Německem, totiž až na výjimky nedokázalo v té době ještě pochopit smutnou pravdu, že totiž

Hitlerův a Stalinův režim jsou v zásadě stejně nehumánní a používají k udržení své vlády tytéž metody.

Od léta 1942 gestapo zintenzívnilo a zefektivnilo svou činnost proti odbojovým skupinám. Pomocí sítě konfidentů, mezi kterými byli i někdejší odhalení odbojářů, kteří si tak chtěli zachránit život, zakládalo tzv. volavčí sítě, tj. pseudoodbojové organizace sloužící k likvidaci skutečných pracovníků odboje, kteří se na ně nevědomky napojovali. Pomocí konfidentů a volavčích sítí byla také úspěšně likvidována většina zpravodajských výsadků, ať už z Londýna nebo z Moskvy. Přesto se na podzim 1942 podařilo alespoň částečně obnovit sítě odbojových organizací. Na místě rozbitého ÚVODu byl ustaven Přípravný revoluční národní výbor (PRNV), který ale byl poměrně slabou organizací, neboť neměl ani kvalitní výzvědnou síť, ani stálé radiové spojení s Londýnem. PRNV se připravoval na ozbrojené vystoupení v závěru války a za tím účelem se snažil proniknout do existujících protektorátních ozbrojených sborů – policie, četnictva a vládního vojska, což se částečně podařilo. Ve stejné době se podařilo částečně obnovit zpřetrhaná spojení i komunistům, kteří utvořili III. ilegální výbor pod vedením dříve veřejnosti (a tudíž i gestapu) zcela neznámého Josefa Moláka (1893–1943). Členy vedení byli především místní funkcionáři z okolí Berouna, kde se také III. ilegální výbor scházel. PNRV s III. ilegálním výborem udržoval určité kontakty a předpokládal koordinaci akcí. III. ilegální výbor, podobně jako už před tím II. ilegální výbor, vyzýval obyvatelstvo, aby páchalo tzv. nenápadné sabotáže. Ty spočívaly v úmyslně pomalé práci, záměrné výrobě zmetků, poškozování materiálu apod. Rolníci byli zase vyzýváni k zatajování zásob. Zjistit, do jaké míry měly tyto výzvy úspěch, je značně obtížné. Po válce totiž bylo za sabotážní činnost vydáváno vedle prokazatelného ničení výrobků často i pouhé rozkrádání materiálu, tj. obyčejná zlodějina. U zatajování zásob je zase těžké určit, kdy šlo skutečně o odboj a kdy o pouhou spekulaci a černý obchod.

Exekutiva komunistické internacionály (EKI) v Moskvě vydala v lednu 1943 směrnici, podle které měly být v okupovaných zemích budovány partyzánské družiny. Nešlo vlastně o zcela novou směrnici, ale spíše o urgenci starších výzev. Moskevské vedení KSČ nemělo přímý kontakt s III. ilegálním vedením KSČ, proto byl do protektorátu s touto instrukcí vyslán v polovině března 1943 zvláštní výsadek pod velením Rudolfa Vetišky (1895–1966), člena moskevského vedení KSČ a pracovníka EKI. Skupina byla vysazena východně od Varšavy v okupovaném Polsku a tak trvalo několik měsíců, než se dostala složitou cestou do protektorátu. Počátkem července 1943 Vetiška navázal přímý styk s Josefem Molákem a byl ihned kooptován do III. ilegálního vedení KSČ. Molákovy vedení KSČ zakládání partyzánských skupin v protektorátu nejprve odmítlo jako nereálné, nakonec se však domácí komunisté – tak jako už mnohokrát v minulosti – disciplinovaně podřídili příkazům Moskvy. Počátkem srpna vznikl na Ostravsku s pomocí instruktorů vyslaných zahraničním vedením KSČ partyzánský oddíl „Jan Žižka“, který využíval možnosti skrývat se v nedalekém pohoří Beskyd. Další pokusy o vznik partyzánských oddílů se uskutečnily v lesích na Podbrdsku (v okolí měst Příbrami a Berouna). Rekrutovaly se především z lidí, kteří se

z různých důvodů potřebovali ukrýt: šlo jednak o hledané účastníky odboje, ale také o osoby zběhlé z totálního nasazení či pronásledované z rasových důvodů. Tito lidé ovšem neměli ani zbraně, ani vojenský výcvik, a proto ani nemohli podnikat žádné vojenské akce. Reálné partyzánské hnutí se v českých zemích objevilo teprve v roce 1944.

18. srpna 1943 byl gestapem v Berouně pozatýkán III. ilegální výbor KSČ a během podzimu 1943 byl postupně zlikvidován i PNRV. Pouze na Moravě se podařilo části spolupracovníků PNRV uniknout zatčení a vytvořili pak vlastní volnou zastřešující organizaci zvanou „Rada tří“. V důsledku masových zatýkání na podzim 1943 tak byly odbojové organizace znovu rozbity a musely být budovány potřeť. Teprve koncem roku 1944 se podařilo vytvořit IV. ilegální výbor KSČ, který ovšem zdaleka neměl takové kontakty a spojení, jako výbory předcházející. Na Moravě působila z nekomunistických organizací „Rada tří“. Celonárodní odbojový orgán se však až do jara 1945 už nepodařilo vytvořit.

Československý vojenský odboj v SSSR

Vstup SSSR a obnovení platnosti československo-sovětské spojenecké smlouvy z roku 1935 umožnilo zahájit na počátku roku 1942 v městečku Buzuluk (v Orenburské oblasti) budování československé armády na východě. Základem vojenské jednotky v SSSR se stal zbytek Československé legie internované na sovětském území v roce 1939. Další vojáci se rekrutovali z československých občanů žijících v SSSR, kterých však bylo velmi málo, a z uprchlíků, kteří se do SSSR dostali z bývalého Československa buď přes Polsko, avšak především přes Podkarpatskou Rus anektovanou v březnu 1939 Maďarskem. Poté, co Sovětský svaz anektoval východní část Polska, stala se někdejší československo-polská hranice vedoucí po hřebeni Poloninských Karpat hranicí mezi Maďarskem a SSSR. Tato hranice nebyla z maďarské strany příliš strážena a nebylo proto těžké ji v hornatém a zalesněném terénu tajně překročit. Mezi uprchlíky byli Češi, Slováci a Židé a rovněž podkarpatoruští Rusíni, kteří poměry v Karpatech dobře znali. Řada uprchlíků byla před válkou členy KSČ. V SSSR je čekalo rychlé vystřízlivění, protože místo politického azylu je očekával pobyt v táborech nucených prací, v pověstném „gulagu“.⁷²¹ Minimální trest za nedovolené překročení hranice byl dva roky, avšak osoby, u kterých byly nalezeny mapy nebo dokonce adresy, byly často odsouzeny jako vyzvědači na pět, ba i deset let. Teprve po obnovení platnosti československo-sovětské smlouvy byla pro československé občany v SSSR vyhlášena amnestie a byly poslány do Buzuluku. Spolu s propuštěnými muži se tak v Buzuluku ocitly i ženy, z nichž mnohé rovněž vstoupily do československé armády.

⁷²¹ Gulag – rusky: gosudarstvennoje upravlenije lagerej. Výraz „gulag“ se stal známým díky známé knize ruského spisovatele Alexandra Solženicyna „Souostroví gulag“ a dnes se běžně používá jako synonymum pro sovětské koncentrační a pracovní tábory.

Také osud příslušníků Československé legie nebyl nijak záviděníhodný. Části jejích vojáků se podařilo dostat se z SSSR a odejít do Francie. Jiní příslušníci legie byli ale zatčeni sovětskou tajnou policií NKVD a posláni rovněž do gulagu. Sám podplukovník Ludvík Svoboda byl NKVD rovněž zatčen a málem odsouzen jako vyzvědač k trestu smrti. Zda si Svoboda zachránil život závazkem spolupráce se sovětskými zpravodajskými orgány, není jasné. Každopádně však sovětské orgány z neznámých důvodů svůj postoj ke Svobodovi zcela změnil. Někdejší legionář bojující proti „rudým“ v ruské občanské válce se naopak stal žádoucí osobou, ke které měly plnou důvěru.

Se sovětskou pomocí byl Svoboda jmenován velitelem 1. československého praporu, který se v počtu 974 mužů 8. března 1943 zúčastnil bitvy u Sokolova. Na jaře a v létě 1943 Svoboda, povýšený zatím do hodnosti plukovníka, postupně jednotku rozšířil v 1. samostatnou československou brigádu čítající celkem 3517 osob. Ta se zúčastnila na podzim 1943 bojů o Kyjev a Bílou Cerkev, načež byla stažena na Volyň. Zde se do jednotky přihlásilo asi 12 000 volyňských Čechů, tj. českých kolonistů, kteří zde žili už od konce 19. století. Většina z nich žila před válkou na polském území, po sovětské anexi východního Polska v roce 1939 zažila dva roky sovětského režimu (včetně nucené kolektivizace svých zemědělských usedlostí) a nyní využila příležitosti, jak se s pomocí československé armády dostat ještě před opětovným příchodem sovětské armády do své staré vlasti. V roce 1944 tak z původního pouhého praporu vyrostl 1. československý armádní sbor o síle více než 16 000 mužů, jehož velitelem se 10. září 1944 stal opět Svoboda, povýšený do hodnosti brigádního generála.

O charakter československých jednotek v SSSR se od počátku rozpoutal politický boj. Moskevské vedení KSČ se snažilo získat v těchto útvech rozhodující vliv a především se zmocnit velení. V tom mělo pochopitelně podporu sovětských vojenských i stranických míst. Převodovou pákou moskevského vedení KSČ se stala instituce osvětových důstojníků, z nichž většina byla komunisty, a to bez ohledu na to, že v Československé armádě byla podle platných předpisů jakákoliv politická činnost zakázána. Řada osvětových důstojníků přímo spolupracovala buď s NKVD nebo se sovětskou vojenskou kontrarozvědkou (tzv. Smerš – zkratka slov „Smerť špionam“). Také zpravodajská služba armádního sboru úzce spolupracovala se sovětskými tajnými službami, resp. byla jim fakticky podřízená a na velení armádního sboru nezávislá. Aby paralyzovalo vliv komunistů, vyslalo československé ministerstvo obrany z Londýna do československých jednotek v SSSR své důstojníky. Jejich vliv ale generál Svoboda částečně omezoval tím, že na svou pést začal sám povyšovat poddůstojníky do důstojnických hodností. Tím způsobem počet komunistů v důstojnickém sboru rostl, byť v žádném případě nelze armádní sbor považovat za ovládaný komunisty. Především do vyšších velitelských funkcí se komunisté prakticky nedostali. Sám Svoboda byl zřejmě nejpozději v roce 1945 tajným členem KSČ, byť navenek vystupoval jako nestraník. Největší československá vojenská jednotka se tak za sovětské efektivní pomoci fakticky postupně vymanila z poslušnosti londýnské vlády, což budilo v nekomunistických kruzích značné znepokojení.

Zahraniční odboj a SSSR

V roce 1943 již bylo zřejmé, že Rudá armáda pronikne hluboko do střední Evropy, a bylo vysoce pravděpodobné, že to bude právě ona, která osvobodí Československo, anebo minimálně jeho východní část. Bylo také evidentní, že v zemích, které SSSR osvobodí, si bude chtít udržet rozhodující vliv. Objevilo se nebezpečí, že by zde s pomocí sovětské armády mohl být nastolen režim komunistického typu. Československá exilová vláda byla postavena před úkol pokusit se tomuto vývoji zabránit.

Edvard Beneš zpočátku udržoval velmi dobré vztahy s polskou exilovou vládou, se kterou dokonce uzavřel předběžnou dohodu o poválečném spojení obou států v podobě československo-polské konfederace.⁷²² Tak velký útvar dával dostatečnou záruku, že SSSR nezíská rozhodující vliv ve střední Evropě. Moskva si ovšem tento aspekt československo-polské konfederace jasně uvědomovala a právě proto proti ní ostře vystoupila. Kromě toho se polská exilová vláda dostala do ostrého konfliktu s Moskvou. Prvotní příčina spočívala v tom, že SSSR odmítal Polsku vrátit území zabrané v září 1939, rozhodující však byl tzv. katyňský incident. 14. dubna 1943 oznámily německé úřady, že v lesích u obce Katyň západně od Smolenska byly nalezeny hromadné hroby více než 4200 polských důstojníků, kteří v roce 1939 upadli do sovětského zajetí a od jara 1940 byli pohřešováni. Podle německé zprávy, kterou později potvrdila i komise soudních lékařů, byli polští důstojníci popraveni v dubnu 1940, což znamenalo, že za hromadnou vraždu stojí sovětská tajná policie NKVD.⁷²³ Sovětská vláda naopak vystoupila s tvrzením, že polští důstojníci byli zavražděni Němci, a to teprve v létě 1941. Moskva zároveň obvinila polskou exilovou vládu, že podporuje nacistickou lživou propagandu, přerušila s ní diplomatické styky a začala v tichosti připravovat v Moskvě vznik vlastní, prosovětské polské vlády. Osud polské vlády byl pro Beneše výstrahou, protože si uvědomoval, že ani on by se už po válce nemusel vrátit do Prahy. Beneš si také uvědomoval, že Velká Británie a USA nemají na Československu bezprostřední zájem a proti jeho zařazení do sovětské sféry vlivu nic nepodniknou. Proto se rozhodl, že bude nutné najít nějaký *modus vivendi* s SSSR. Ve dnech 12. května – 9. června 1943 Beneš nejprve navštívil USA, kde jednal s prezidentem Franklinem Delano Rooseveltem (1882–1945). S jeho vědomím a souhlasem a rovněž se souhlasem britské vlády se pak v prosinci 1943 Beneš vydal přímo do Moskvy.⁷²⁴

⁷²² K plánu na československo-polskou konfederaci a československo-polským vztahům za druhé světové války viz: Němeček, J.: *Od spojenečství k roztržce*. Academia, Praha 2003.

⁷²³ Polští důstojníci a rovněž příslušníci polské státní policie byli kromě Katyně masově popraveni také ve vězeních NKVD v Charkově a Tveru. Mezi oběťmi bylo také asi 500 osob – někdejších československých občanů z území připojeného v roce 1938 k Polsku, mobilizovaných v září 1939 do polské armády. Že vraždy skutečně spáchali příslušníci NKVD, SSSR uznal oficiálně teprve 13. dubna 1990.

⁷²⁴ O Benešově vztahu k SSSR za války viz Táborový, E.: *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*. Mladá fronta, Praha 1993, s. 162–203.

Dne 12. prosince 1943 byla v Moskvě podepsána nová sovětsko-československá smlouva o spojení, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci.⁷²⁵ Zároveň ve dnech 13.–23. prosince 1943 Beneš jednal s moskevským vedením KSČ. Komunisté, vedení Gottwaldem, postupovali podle taktiky nedávno formálně rozpuštěné Kominterny, a proto vůbec nenastolovali otázku socialismu. Beneš se proto domníval, že uzavřením smlouvy a dobrovolným vydáním se do sovětské sféry vlivu (kam by ovšem Československo připadlo v každém případě) zamezí možnosti násilného nastolení socialismu sovětského typu v zemi. Záruku, že se SSSR nebude vměšovat do vnitřních záležitostí Československa a nebude pomáhat komunistům uchopit moc, viděl Beneš ve speciální dodatkové československo-sovětské dohodě o správě osvobozeného území, která byla podepsána v Londýně 8. května 1944. Podle této dohody se sovětská strana zavazovala ihned po přechodu fronty odevzdat správu československého osvobozeného území československému vládnímu delegátovi.

Otázka, zda Benešova představa poválečného Československa, které by sice bylo v sovětské sféře vlivu, ale přitom by zůstalo v zásadě demokratickým a kapitalistickým státem, byla reálná, či zda šlo o pouhou iluzi, je dodnes předmětem sporů. Doposud jen částečně zpřístupněné materiály z ruských archívů nicméně nedokazují, že by už v roce 1944 měl Stalin v plánu zavádět ve všech státech pod svou kontrolou režim sovětského typu. Politická závislost na SSSR při současném ponechání demokratického a kapitalistického režimu se ostatně po válce realizovala v případě Finska, což ukazuje, že ani u Československa nebyla zcela nereálná.

Slovensko za druhé světové války⁷²⁶

Podle ústavy z 21. července 1939⁷²⁷ bylo Slovensko republikou, v jejímž čele stál prezident volený slovenským sněmem. Sněm Slovenské republiky vznikl ještě v období autonomie, v období samostatného státu byl pouze počet jeho poslanců zvýšen kooptací z 63 na 80. Výkonná moc příslušela vládě, jejíž členy jmenoval a odvolával prezident republiky. Podle § 44 ústavy ale vláda mohla sama vydávat nařízení s platností zákona s výhradou jejich dodatečného schválení sněmem. Vedoucí úlohu ve státě měla Hlinkova slovenská ľudová strana – Strana slovenské národní jednoty (HSLS-SSNJ), což bylo výslovně zakotveno v § 58 ústavy. Vedle HSLS směly existovat jen strany národnostních menšin – maďarské a německé.

Prezidentem Slovenské republiky se stal 26. října 1939 katolický kněz Jozef Tiso, dosavadní předseda vlády, který byl už před tím zvolen i předsedou HSLS. Do funkce předsedy vlády, která se tak uvolnila, byl na německý nátlak

⁷²⁵ Veselý, Z.: *Dějiny českého státu v dokumentech*, s. 348–349.

⁷²⁶ Stručný přehled viz Kamenec, I.: *Slovenský stát (1939–1945)*. Anomal, Praha 1992.

⁷²⁷ Úst. zák. č. 185/1939 Sl. z.

dosazen germanofil Vojtech Tuka. Na jaře 1940 se ministr zahraničních věcí a současně i ministr vnitra Ferdinand Ďurčanský pokusil přes doposud neutrální Itálii kontaktovat britskou vládu a přimět ji k prohlášení, že uznává Slovensko za neválčící stát, což by explicitně znamenalo jeho uznání. Kontakt s Brity však nezůstal Němcům utajen a v létě 1940 měl za následek otevřený zásah Berlína do slovenské politiky. Po jednáních mezi Tisem a Hitlerem v Salcburku 28. července 1940 musel Ďurčanský odejít z obou ministerských funkcí. Tuka posílil své postavení, neboť vedle funkce předsedy vlády se stal i ministrem zahraničních věcí. Ministrem vnitra se stal další germanofil Alexander Mach, někdejší náčelník štábu Hlinkových gard. Tuka pak provozoval důsledně proněmeckou politiku. 24. listopadu 1940 se Slovensko společně s Maďarskem a Rumunskem připojilo k Trojstrannému paktu (tzv. osa Berlín-Řím-Tokio). K tomuto paktu 1. března 1941 přistoupilo i Bulharsko, které se tak stalo formálně slovenským spojencem.

Tzv. ochranná smlouva parafovaná 18. března 1939 ve Vídni a definitivně podepsaná o pět dní později v Berlíně zavazovala Slovensko vést svou zahraniční politiku a obranu v souladu s Německou říší, což znamenalo, že Slovensko může být zataženo do jakéhokoliv válečného konfliktu, který Německo povede. Jak už bylo řečeno, hned v září 1939 se slovenská armáda zúčastnila tažení proti Polsku. Na bojích v severní a západní Evropě v roce 1940 stejně jako na balkánském tažení v dubnu 1941 se sice Slovensko nepodílelo, protože to Německo nežádalo, avšak hned 22. června 1941 se slovenská armáda zúčastnila útoku na SSSR, kam byly vyslány celkem dvě divize. Válka byla mezi slovenským obyvatelstvem krajně nepopulární a počet vojáků na východní frontě byl postupně značně snížen. I tak jedna (tzv. rychlá, tj. motorizovaná) divize došla v rámci německé skupiny armád až na Kavkaz, zatímco druhá, zajišťovací divize byla použita ke strážní službě a na ochranu proti partyzánům v Bělorusku. Řada vojáků z obou divizí včetně celých malých jednotek přeběhla postupně k sovětské armádě a tito slovenští vojáci byli později zařazeni do Svobodova 1. československého armádního sboru. 12. prosince 1941 vyhlásilo Slovensko formálně válku také USA a Velké Británii, avšak protože tyto státy Slovensko neuznávaly, nijak na vyhlášení nereagovaly.

V porovnání s protektorátem byly poměry na Slovensku mnohem liberálnější. I když slovenský ľudácký⁷²⁸ režim zlikvidoval demokratická práva a svobody, choval se ke svým oponentům daleko mírněji, než režimy jiných satelitních států Německa, nemluvě o zemích Německem okupovaných. Slovensko nebylo okupováno, boj proti odbojovému hnutí zde nebyl záležitostí gestapa, ale slovenské tajné politické policie známé jako UŠB (*Ústredňa štátnej bezpečnosti*). UŠB sice pronásledovala odpůrce režimu, avšak justiční systém byl naproti tomu celkem shovívavý. Odbojářům byly v prvních letech války sice často vyměřovány tresty mnoha let vězení, avšak až do konce srpna 1944 nebyl na Slovensku vykonán

⁷²⁸ Marxistická historiografie před rokem 1989 označovala režim slovenského státu jako „klerofašistický“, čímž chtěla zdůraznit vysoký podíl angažovanosti katolické církve na režimu. Podobný název však není ničím opodstatněný.

ani jeden politicky motivovaný rozsudek smrti. Také v ekonomickém ohledu byly poměry mnohem příznivější. Slovensko dlouho vydělávalo na válečné konjunkturu. V zemi byla od roku 1940 plná zaměstnanost a také poměrný dostatek potravin a předmětů denní potřeby. Přídělový systém, zaváděný teprve od roku 1941, zde zahrnoval mnohem méně položek. Propuštěním a vyhoštěním většiny českých státních zaměstnanců se otevřely netušené možnosti pro uplatnění slovenské inteligence ve státní službě.

Velmi surově naproti tomu slovenský režim zacházel s židovským obyvatelstvem. Už šest týdnů po vzniku slovenského státu byli Židé vyloučeni ze státních služeb a jejich počet ve svobodných povoláních byl silně omezen. Zákon o pozemkové reformě z 22. února 1940⁷²⁹ zbavoval Židy půdy, zákon o židovských podnicích je nutil odprodat částečně svoje podniky. V září 1940 schválil sněm ústavní zákon, kterým vláda získala na jeden rok plné moci k úplnému vyloučení Židů z veřejného i hospodářského života. Židům byly zablokovány bankovní účty, byli vyloučeni ze všech škol vyjma obecných, byl jim zcela konfiskován nemovitý majetek. Bez souhlasu okresních úřadů nesměli měnit místo bydliště, byl jim zakázán vstup do kaváren, kin, divadel, na koupaliště apod. Od roku 1941 museli nosit židovskou hvězdu. 9. září 1941 vydala slovenská vláda tzv. židovský kodex⁷³⁰ (ŽK, jinak nařízení 198/1941 Sl. z., tj. svod všech protižidovských opatření), a zároveň byl pojem žid nově stanoven na „rasovém“ základě podle německých norimberských zákonů. Koncem roku 1941 pak Německo nabídlo, že převezme slovenské Židy do své péče a usídlí je „ve východních oblastech“, pokud slovenská vláda zaplatí za každou židovskou osobu poplatek 500 říšských marek a uhradí náklady spojené s dopravou. 25. března 1942 odjel z Popradu první transport tisíce žen a mladých dívek do Osvětimi. Transporty byly dodatečně 15. května 1942 legalizovány zvláštním ústavním zákonem, podle kterého měli být ze Slovenska s výjimkou Židů pokřtěných před 14. březnem 1939, židovských manželů „arijců“ a příslušníků některých povolání, kterých byl na Slovensku nedostatek, deportováni všichni Židé – tedy celé rodiny včetně malých dětí.⁷³¹ Deportace pokračovaly až do 20. října, kdy byly zastaveny pod tlakem veřejného mínění, protestů katolické a evangelické církve, Vatikánu a neutrální ciziny. Celkem bylo za uvedené období vyvezeno ze Slovenska více než 58 000 osob, z nichž se po válce vrátilo jen 800. Po skončení deportací zůstalo na Slovensku asi 23 000 Židů.⁷³² Na rozdíl od protektorátu se ovšem na Slovensku o židovský majetek podělili především Slováci, a proto vyjma deportací, proti kterým se ozvaly protesty, nenarazila protižidovská opatření na větší odpor. Také romské obyvatelstvo bylo soustředěno do zvláštních táborů, avšak na rozdíl od protektorátu nebylo deportováno a válku přežilo.

⁷²⁹ Zák. č. 46/1940 Sl. z.

⁷³⁰ Vládne nariadenie č. 198/1941 Sl. z.

⁷³¹ Úst. zákon č. 68/1942 Sl. z.

⁷³² K této problematice viz podrobněji: Kamenec, I.: *Po stopách tragédie*. Bratislava, Archa 1991, s. 154–197. Též: Lipscher, L.: *Židia v slovenskom štáte 1939–1945*. Banská Bystrica – Praha, Printservis-ÚSD ČSAV, 1992, s. 113–135.

Postoj obyvatelstva k slovenskému státu byl značně diferencovaný. Pro mnoho Slováků už sama skutečnost, že poprvé v dějinách vznikl samostatný slovenský stát, byť zcela závislý na Německu, měla pozitivní význam. Další část obyvatelstva sice akceptovala slovenský stát jako takový, ale odmítala jeho germanofilský režim. Konečně zde byla nemalá skupina československy orientovaných Slováků, kteří viděli svou budoucnost v obnově Československa. Jen malá část z nich ovšem byla ochotna vrátit se k centralistickému režimu první republiky. Politicky stáli v opozici proti režimu především komunisté, sociální demokraté a někdejší agráři. Důstojnický sbor slovenské armády, stejně jako velitelský sbor četnictva, byly převzaty prakticky beze změn z první republiky, a proto tyto složky byly zpravidla pročeskoslovensky orientovány. V náboženském ohledu se odboj opíral především o evangelickou menšinu, která byla už tradičně zaměřená rovněž pročeskoslovensky. Dnes je těžké říci, zda by koncem druhé světové války dala většina Slováků přednost vlastnímu státu, pokud by měla možnost volby. Avšak i ti Slováci, kteří si přáli zachování vlastního státu, si byli vědomi toho, že v situaci, kdy Spojenci uznávají československou vládu v Londýně, není zachování samostatného Slovenska možné. Přihlásili se proto k obnově Československa, ovšem na federativních zásadách.

Slovenské národní povstání⁷³³

Nekomunistický (tzv. občanský) odboj na Slovensku sice nebyl jednotný v názoru, jak má vypadat poválečné Československo, o jeho obnovu však usiloval, a proto uznával československou emigrační vládu v Londýně.⁷³⁴ Komunistický odboj prošel naproti tomu mnoha zvraty. Víme už, že po uznání Slovenska ze strany SSSR se také slovenští komunisté přihlásili k myšlence samostatného Slovenska, ovšem socialistického. Sovětská anexe pobaltských republik v létě 1940 měla za následek novou orientaci KSS, která začala usilovat o „sovětské Slovensko“, tj. o připojení Slovenska k SSSR. Toto heslo ovšem znemožňovalo jakoukoliv spolupráci s nekomunistickým odbojem. Po vypuknutí sovětsko-německé války bylo uvedené heslo postupně opouštěno. Teprve rezoluce Exekutivy komunistické internacionály z 5. ledna 1943 stanovila jasnou směrnicí o obnově Československa jako federace, což bylo i pro slovenské komunisty závazné. Tuto instrukci také donesl z Moskvy na Slovensko slovenský komunist a německého původu Karol Šmidke (1897–1952). V srpnu 1943 se stal Šmidke členem V. ilegálního výboru KSS, který spolu s ním vytvořili mladý právník Gustáv Husák (1913–1991) a známý básník Ladislav Novomeský (1904–1976).

⁷³³ Hodnocení literatury o SNP viz Jablonický, J.: *Glosy o historiografii SNP. Žneužívania a falšovanie dejín SNP*. NVK Integral, Banská Bystrica 1994.

⁷³⁴ O nekomunistickém odboji na Slovensku viz dodnes nepřekonanou práci Jozefa Jablonického *Ž ilegality do povstania*, 2. vyd. Banská Bystrica, Múzeum SNP, 2009 (1. vyd. Bratislava 1969). Od téhož autora viz též *Povstanie bez legiend*. Bratislava, Osveta, 1990.

Oba patřili k přesvědčeným stoupcům uspořádání Československa na bázi federace. Podařilo se jim navázat spojení s představiteli někdejší agrární strany na Slovensku Jozefem Lettrichem (1905–1969) a Jánem Ursínym (1896–1972), který k jednání s komunisty přibral ještě předválečného národního socialistu Mateje Joska (1907–1969), svého švagra. Tato šestice utvořila tajnou ústřední organizaci pod tradičním názvem Slovenská národní rada (SNR). V prosinci 1943 se šestice politiků dohodla na společném programu, kterým bylo obnovení Československa na federativním základě. Z taktických důvodů komunisté nenastolovali otázku socialismu a program pouze hovořil o „rozšíření myšlenky demokracie také na pole hospodářské a sociální“. SNR zároveň prohlašovala, že ve vhodném okamžiku převezme veškerou moc na Slovensku a bude ji vykonávat až do doby, kdy bude možné uspořádat svobodné volby.⁷³⁵ Program SNR byl zašifrován a poslán kurýrem přes Švýcarsko do Londýna Benešovi, který s ním vyslovil souhlas.

Na jaře 1944 se SNR podařilo proniknout do slovenské armády, kde již existovalo tajné protirežimní centrum s názvem „vojenské ústredie (VÚ)“. Tajné Vojenské ústředí vzniklo přímo na velitelství pozemních vojsk v Banské Bystrici. Slovenskou národní radou vybraný náčelník VÚ pplk. Ján Golian (1906–1945) byl vysokým štábním důstojníkem velitelství pozemních sil, a proto mohl nenápadně rozmístit sobě oddané důstojníky do jednotlivých slovenských posádek. Vojenský plán předpokládal uskutečnění ozbrojeného převratu, který by po vzoru Itálie odpoutal Slovensko od spojení s Německem. SNR měla pak převzít politickou moc na Slovensku a vyhlásit obnovení Československé republiky, ovšem na zásadě federace. Plán počítal s tím, že převrat bude proveden v okamžiku, kdy Rudá armáda dosáhne pásma Karpat. Tehdy měly dvě dobře vyzbrojené východoslovenské divize, dislokované na východě státu pod záminkou obrany karpatských průsmyků, udeřit do zad německé armádě bojující v západní Haliči a otevřením průsmyků umožnit sovětské armádě rychlý přechod na Slovensko s perspektivou jejího dalšího útoku do Uherské nížiny a na Vídeň. Za účelem koordinace činnosti Vojenské ústředí poslalo v létě 1944 tajně přes frontu do SSSR letadlo se svou delegací. Delegace SNR, která z nikdy nevysvětlených důvodů tímto letadlem neodletěla, potom využila nabídky slovenského ministra obrany generála Ferdinanda Čatloše (1895–1972), který – nevěda o plánech Vojenského ústředí – hodlal nabídnout sovětskému velení v podstatě stejný plán, ovšem s podmínkou, že SSSR umožní uspořádat po válce referendum o slovenské samostatnosti.

Přípravy na ozbrojené vystoupení slovenské armády ale začaly už na jaře a pak zejména v létě 1944 komplikovat činnost sovětských partyzánských skupin vysílaných nejprve na východní a pak i na střední Slovensko jako paradesantní výsadky. Tyto skupiny, ke kterým se někde přidávalo i místní vesnické obyvatelstvo, mělo za úkol ničit komunikace v týlu německých armád. Slovenské četnictvo proti partyzánským jednotkám nezasahovalo, protože buď bylo zapojeno

⁷³⁵ Dokument je znám pod názvem „Vianočná dohoda“. Text viz DSNIŠ, II., dok. 245, s. 319–321.

do odboje, anebo propadlo tzv. alibismu, tj. snaze nekompromitovat se zbytečně činností pro režim a stát, který byl již odsouzen k zániku. Slovenská vláda vyhlásila 12. srpna 1944 stanné právo a vyslala proti partyzánům tzv. vojenské asistenční oddíly, ty však byly důstojníky VÚ úmyslně nasměrovány na místa, kde žádní partyzáni nebyli. V některých případech vojáci sami přeběhli k partyzánům, anebo umožnili partyzánům zmocnit se výzbroje ve vojenských skladech.

Partyzánské akce ovšem pro SNR znamenaly obrovské riziko ve dvou ohledech: zaprvé partyzáni ničili železniční tratě, mosty a tunely, se kterými se počítalo pro vystoupení slovenské armády. Zadruhé se objevilo reálné nebezpečí, že Slovensko bude ještě před dokončením příprav k povstání obsazeno německou armádou. Gustáv Husák se osobně vydal do obce Sklabiňa nedaleko Tučianského sv. Martina, kde sídlil sovětský partyzánský štáb. Zde žádal, či spíše prosil partyzánského velitele Piotra Alexejeviče Velička, aby byly diverzní akce zastaveny, avšak neuspěl.⁷³⁶ Obavy SNR se brzy naplnily. 28. srpna 1944 oznámili Němci oficiálně prezidentu Tisovi, že následující den obsadí německá armáda Slovensko. Když den poté – 29. srpna – německá armáda skutečně překročila slovenské hranice, postavila se jí většina slovenských posádek na ozbrojený odpor. Vojenské ústředí se zcela zmocnilo velitelství v Banské Bystrici. 1. září 1944 vystoupila v Banské Bystrici z ilegality i Slovenská národní rada, která se prohlásila za „nositelku veškeréj zákonodárnej, vládnej a výkonnej moci na Slovensku“.⁷³⁷

Protiněmecké vystoupení na Slovensku, dnes označované jako Slovenské národní povstání (29. srpen je na Slovensku státním svátkem), vypuklo předčasně a nevyvíjelo se podle původních plánů. Špatná koordinace především umožnila německé armádě bez boje okupovat Bratislavu a část Pováží, odkud se jen částí armády podařilo včas utéci na střední Slovensko. Neuskutečnilo se ani plánované vystoupení dvou východoslovenských divizí, které Němci odzbrojili a sami místo nich zaujali obranu Karpat. Jen menším jednotkám se podařilo probít z východního na střední Slovensko. V praxi tvořilo povstalecké území něco málo přes polovinu území Slovenska. Území bylo ze tří stran (ze západu, severu a východu) obklíčeno německou armádou, pouze na jihu sousedilo s Maďarskem, které v té době sice bylo už rovněž okupováno Němci, avšak ti zde zatím nevyvíjeli žádnou aktivitu. Centrem povstaleckého území zůstala Banská Bystrica.

Veškerou vládu na povstaleckém území vykonávala SNR, která sloužila jako slovenský revoluční parlament. Z řad členů SNR byli jmenováni tzv. pověřenci SNR (*povereníci*), fakticky ministři. Úřady, které řídili, byly označovány jako „pověřenectva“ (*poverenictva*) a fakticky šlo o ministerstva. V čele každého

⁷³⁶ Husák sám tuto svou neúspěšnou misi popsal ve své knize *Svědectvo o Slovenskom národnom povstaní*. Viz: Husák, G.: *Svědectví o Slovenském národním povstání*. 3. vyd., Naše vojsko – Svoboda, Praha 1974, s. 226 (první slovenské vydání knihy je z roku 1964).

⁷³⁷ Zbierka (dobovým pravopisem: Sbíerka) nariadení Slovenskej národnej rady (Sb. n. SNR) č. 1/1944. Text viz též DSNIŠ, II., dok. 256, s. 355.

rezortu byli vždy dva pověřenci, jeden za tzv. socialistický a jeden za občanský blok. Socialistický blok tvořili teoreticky komunisté a sociální demokraté, avšak v praxi tento blok znamenal vládu KSS, neboť ta na tzv. slučovacím sjezdu v Banské Bystrici 17. září 1944 přinutila sociální demokracii, aby se s ní spojila. Občanský blok se rekrutoval především z někdejší slovenské větve agrární strany. Později se občanský blok formálně přetvořil v Demokratickou stranu. SNR měla rovněž dva předsedy: za socialistický blok se jím stal Karol Šmidke, za občanský blok veterán slovenské politiky, téměř osmdesátiletý Vavro Šrobár. Šrobár před vypuknutím povstání řídil vlastní odbojovou organizaci s názvem Ústřední národní výbor, avšak 1. září přijal Husákovu nabídku a vstoupil do SNR. Husák sám se stal jedním z pověřenců vnitřní. Pověřenectvu vnitřní se podřídily na povstaleckém území jednotky četnictva i státní policie. Namísto obecních a okresních úřadů začal Husák organizovat nové orgány s názvem „národní výbory“.

Na povstaleckém území byla provedena mobilizace záložníků do věku 45 let. V krátké době se tak podařilo postavit armádu o 60 000 mužích. Velitelem se stal Ján Golian, povýšený Benešem do hodnosti generála. 7. října 1944 přicestoval z Londýna letecky přes Moskvu jako vládní delegát ministr František Němec (1898–1963) se štábem poradců. S ním dorazil také generál Rudolf Viest, který převzal od Goliana velení povstalecké armády, označované jako 1. československá armáda na Slovensku. Vedle armády působilo na povstaleckém území ještě asi 18 000 partyzánů. I když se partyzáni vyznačovali většinou velkou odvahou, jejich působení bylo někdy značně problematické. Partyzánské oddíly se odmítaly podříditi Golianovovu, resp. Viestovu velení a poslouchaly nadále jen příkazy svých vlastních velitelů, případně rozkazy vydávané Veličkem. Odmítaly také nasazení na frontě a žádaly přechod na „partyzánský způsob boje“. Vedle skutečných partyzánských oddílů se ale po povstaleckém území potloukaly i různé skupiny marodérů a pochybných živlů, které se často dopouštěly rabování a násilí proti civilnímu obyvatelstvu.

Delegace SNR, která již počátkem srpna odletěla do SSSR, mezitím vyjednávala o poskytnutí vojenské pomoci. Sovětský generální štáb útok přes Karpaty odmítl jako příliš náročný na lidské a materiální zdroje. 23. srpna 1944 došlo totiž k převratu v Rumunsku. Nová rumunská vláda nejen vpustila sovětskou armádu na své území, ale vyhlásila i válku Německu. Sovětská armáda proto hodlala proniknout do Uherské nížiny obchvatem přes Sedmihradsko. O poskytnutí pomoci SNP útokem přes Karpaty rozhodl ale nakonec osobně Stalin, kterého vedly politické motivy.⁷³⁸ 8. září 1944 byl na pomoc povstalcům z prostoru Krosna zahájen útok vedený sovětskou 38. armádou spolu s 1. československým armádním sbo-

⁷³⁸ Tuto záležitost je třeba vidět v kontextu varšavského povstání, které vypuklo 1. srpna 1944, a jehož cílem bylo ovládnutí Varšavy polskou podzemní armádou AK (Armija Krajowa), věrnou Moskvou už neuznávané londýnské emigrační vládě. Ačkoliv Rudá armáda v té době již stála na pravém břehu Visly (na varšavském předměstí Praga), nechal Stalin útok Rudé armády zastavit. Povstalcům nebyla poskytnuta žádná pomoc a Stalin tak umožnil Němcům, aby povstání – jemu politicky nekonvenující – do konce září potlačili. V případě SNP chtěl naopak Stalin ukázat, že

rem, začleněným do jejího rámce. Tento plán, známý jako „Karpatsko-dukelská operace“, předpokládal, že za deset dní budou překonány Karpaty a obsazen Prešov na východním Slovensku. V situaci, kdy již byly východoslovenské divize odzbrojeny, což sovětské velení vědělo, a karpatské průsmyky ovládala německá armáda, šlo o naprosto nereálný a nesplnitelný úkol. Po měsíci tuhých bojů a za obrovských lidských ztrát dosáhla linie fronty slovensko-polské hranice v Dukelském průsmyku. 6. října 1944 zde vojáci 1. československého armádního sboru slavnostně překročili hranici, vztyčili československý hraniční sloup a pak symbolicky osvobodili obec Vyšný Komárnik. Krátce na to byl sovětský a československý postup Němci definitivně zastaven na východoslovenské říčce Ondavě. Prolomit německou obranu se podařilo teprve 17. ledna 1945.⁷³⁹

Až do poloviny října 1944 se povstaleckému vojsku dařilo vzdorovat sice méně početné, avšak mnohem zkušenější německé armádě a jednotkám SS. 15. října 1944 však došlo v sousedním Maďarsku k fašistickému převratu. Místo Miklóse Horthyho dosadili Němci k moci Ference Szálasiho (1897–1946) a jeho stranu Šípových křížů. Nová vláda jim umožnila otevřít proti povstaleckému území novou frontu na jihu. 19. října 1944 byla proti povstaleckému území zahájena generální ofenzíva. 27. října obsadily německé jednotky Banskou Bystrici, odkud se velitelství armády a předsednictvo SNR se stáhlo do Donoval v Nízkých Tatrách. Zde generál Viest armádu oficiálně rozpustil a doporučil vojákům, aby přešli na partyzánský způsob boje. 3. listopadu byli generálové Viest i Golian v horách zajati, odvezeni do Berlína a tam zřejmě někdy na jaře 1945 popraveni.

I po potlačení povstání zůstala formálně zachována existence Slovenské republiky v čele s prezidentem Jozefem Tisem, ovšem její samostatnost byla nyní již jen zcela formální, protože reálná moc byla v rukou německých vojenských a bezpečnostních orgánů. Ty kromě pronásledování účastníků povstání také obnovily deportace slovenských Židů do vyhlazovacích táborů a zmocnily se i politických vězňů držených ve slovenských věznicích, které odvelekly do koncentračních táborů v Německu. Nicméně Slovenské národní povstání, i když bylo poraženo, mělo velký význam. Po stránce vojenské vázalo poměrně velkou část německé skupiny armád „Severní Ukrajina“, což způsobovalo německému velení velké problémy. Po vyloštění Spojenců v Normandii 6. června 1944 a otevření druhé fronty na západě Evropy totiž německá armáda již neměla žádné rezervy.

Potlačení povstání přitom neznamenalo pro německou armádu bezpečný týl, ani konec bojů. Řada slovenských vojenských jednotek skutečně přešla v horách na partyzánský způsob boje, a to buď z přesvědčení, anebo z obav, jak by s nimi německá armáda v případě zajetí naložila. V horách středního

politické síly, které jsou k němu přátelské (SNR v Banské Bystrici a prezident Beneš a československá vláda v Londýně), mohou vždy spoléhat na jeho pomoc.

⁷³⁹ Vojenské akce v letech 1944–1945 vedoucí k osvobození Československa viz: Hrbek, J. – Smetana, V. – Kokoška, S. – Pilát, V. – Hofman, P.: *Draze zaplacená svoboda. Osvobození Československa 1944–1945*. I. – II., Paseka, Praha 2009.

Slovenska i v zimních měsících pokračovaly boje, které způsobovaly německé armádě značné komplikace. Část partyzánských jednotek se přemístila na západ do Javorníků a Beskyd, překročila zde slovensko-českou hranici a začala odtud operovat i na českém, resp. přesněji moravském území.

Ztráta Podkarpatské Rusi

9. září 1944 zahájila Rudá armáda také tzv. karpatsko-užhorodskou operaci, tj. útok přes Karpaty na někdejší území Podkarpatské Rusi. Karpatské průsmyky zde hájila nepřítel kvalita maďarská armáda, která jednak musela v té době čelit postupujícím sovětským a rumunským jednotkám v Sedmihradsku a jednak byla otržena Szálasiho převratem z 15. října. Proto když 18. října zahájila sovětská armáda generální útok, kladly maďarské jednotky jen slabý odpor a během deseti dnů byly z území Podkarpatské Rusi vytlačeny. František Němec, dlící se svou delegací v té době ještě v Banské Bystrici, dostal pokyn, aby se přemístil na Podkarpatskou Rus a obnovil tam ve smyslu československo-sovětské dohody z 8. května 1944 československou správu. Generál Antonín Hasal (1883–1960), který byl jmenován vojenským velitelem osvobozeného území, dostal příkaz, aby zde urychleně provedl odvozy do československé armády. Prozatímním sídlem československého vládního delegáta se stal Chust, kam Němec se svým štábem dorazil 27. října.

Ohledně příjezdu se československá delegace dožila trpkého rozčarování. Františku Němcovi byl znemožněn výkon civilní správy. Orgány SMERŠ na Podkarpatské Rusi bez ohledu na československé zákony svévolně zatýkaly československé občany a deportovaly je mimo podkarpatské (tj. československé) území. Obětí represí se stávalo především místní maďarské a německé obyvatelstvo, ale rovněž rusínští aktivisté odmítající ukrajinskou orientaci. Sovětskou správou ustavované národní výbory odmítaly přijímat příkazy Františka Němce. 3. listopadu na lidovém shromáždění v městském divadle v Mukačevě byla poprvé oficiálně vyslovena výzva ke sjednocení Podkarpatské Rusi s Ukrajinou, tj. k jejímu připojení k SSSR. Sovětské vojenské orgány všemi prostředky znemožňovaly generálu Hasalovi provádění mobilizace do československé armády, současně ale zahájily „organizovaný nábor dobrovolníků“ do Rudé armády, ačkoliv šlo o československé občany. 26. listopadu se v městském kině v Mukačevě uskutečnil 1. sjezd národních výborů, který přijal v Moskvě předem připravený manifest „O opětovném sjednocení Zakarpatské Ukrajiny se sovětskou Ukrajinou“. Na sjezdu byla ustavena Národní rada Zakarpatské Ukrajiny, která 1. prosince vyzvala Němce, aby se svým štábem do tří dnů opustil zemi. 8. prosince 1944 Němec odletěl z Chustu do Moskvy.

Československá vláda v Londýně byla vývojem na Podkarpatské Rusi nemile překvapena. Pro Edvarda Beneše sice neměla Podkarpatská Rus větší význam a v rozhovoru se Stalinem během své návštěvy údajně dokonce sám nadhodil možnost jejího odstoupení, zásadně nepřijatelná však pro něj byla forma, jakou

se tak nyní stalo. Sovětská vláda a dokonce i osobně Stalin totiž tvrdili, že sice hodlají dodržovat dohodu o obnově Československa v předmnichovských hranicích, zároveň se ale nemohou stavět „proti vůli ukrajinského lidu“. Takový přístup zakládal precedens a Beneš se obával, aby stejný scénář Moskva nezopakovala také na Slovensku. 29. ledna 1945 proto navrhl Stalinovi, aby otázka Podkarpatské Rusi byla formálně vyřešena po válce mezinárodní dohodou obou států, přičemž dal jasně najevo, že Československo se proti odstoupení tohoto území nebude stavět. To se také stalo: sovětsko-československá dohoda o postoupení Podkarpatské Rusi (nyní již oficiálně zvané Zakarpatská Ukrajina) byla podepsána v Moskvě 29. června 1945.⁷⁴⁰

Do jaké míry si obyvatelstvo Podkarpatské Rusi skutečně přálo spojení se sovětskou Ukrajinou a tedy začlenění do SSSR, je s odstupem více než šesti desetiletí těžko říci. U rusínsky orientovaného obyvatelstva, a samozřejmě ani u místní maďarské a německé menšiny, samozřejmě nelze podobné přání předpokládat. Myšlenka spojení s Ukrajinou byla na druhé straně nepochybně živá u ukrajinsky orientovaného obyvatelstva. Ovšem s výjimkou komunistů se ani u tohoto obyvatelstva nedá předpokládat, že by si přálo nastolení sovětského režimu.

Moskevská jednání a košický vládní program

V lednu 1945 osvobodila sovětská armáda východní Slovensko. I když slovenské obyvatelstvo v zásadě Rudou armádu vítalo, její pobyt zdaleka nebyl bez problémů. I na Slovensku v přifrontovém pásmu orgány SMERŠ zatýkaly a odvlékaly jako „fašisty“ civilní osoby, ačkoliv podle československo-sovětské dohody byla k potrestání kolaborantů příslušná výhradně československá justice. Počet takto odvečených lidí šel do tisíců, přičemž mnozí se domů už nikdy nevrátili. Na mnoha místech se také sovětské vojáky dopouštěli rabování majetku a násilí na civilním obyvatelstvu, především na ženách, a to i přes veřejně vyhlášený rozkaz sovětského velení, že podobné činy budou přísně trestány. Na druhé straně možno říci, že na rozdíl od Podkarpatské Rusi zde sovětské velení v zásadě respektovalo dohodu o předávání civilní správy vládnímu delegátovi, který ji potom odevzdával jednotlivým pověřencům SNR. Část členů Slovenské národní rady, které se podařilo po povstání ukrýt, se 21. ledna 1945 sešla v Trebišově, odkud 30. ledna přesídlila do Košic. Neúplná SNR zde zahájila opět 1. února 1945 svou činnost. Obnovena byla činnost pověřenectev (tj. slovenských ministerstev). Kromě toho vznikl ještě kolektivní výkonný orgán – Sbor pověřenců (*Zbor povereníkov*), tj. fakticky slovenská vláda. Sboru pověřenců byly podřízeny

⁷⁴⁰ Вегеш, М. и кол.: Закарпаття 1919–2009 років. Історія, політика, культура. Ужгород 2013/ Vegeš, M. a kol.: *Zakarpattja 1919–2009 rokov: istorija, politika, kultura*. Užgorod, Lira, 2010, s. 271–283. Viz též Rychlík, J. – Rychlíková, M.: *Hospodářský, sociální, kulturní a politický vývoj Podkarpatské Rusi 1919–1939*. Studie Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky, Praha 2013, s. 134–135, tam viz i odkaz na další literaturu.

nově zakládané národní výbory (NV). Na Slovensku také sovětské orgány nebránily provádění mobilizace do československé armády, v důsledku které do konce války 1. československý armádní sbor vzrostl na téměř 60 000 mužů.

Bližící se konec války vyvolal nutnost projednat složení první československé domácí vlády a jejího programu. Komunisté byli sice zastoupeni ve Státní radě, tj. náhražce parlamentu, účast v emigrační vládě však odmítli. Místo toho žádali, aby po příchodu do vlasti byla jmenována nová vláda složená „z rozhodujících protifašistických sil“, ve které samozřejmě počítali se svým rozhodujícím zastoupením. Problémem se stal také vztah Slovenské národní rady k československé exilové vládě v Londýně. Tato otázka byla řešena již během povstání, kdy Slovenská národní rada dokonce vyslala letecky do Londýna za tímto účelem speciální delegaci. Londýnská vláda považovala SNR totiž jen za dočasný orgán, jehož činnost skončí, jakmile se československá vláda ujme na osvobozeném území moci. To SNR odmítala a žádala, aby byla uznána jako trvalý zákonodárný orgán pro Slovensko.

Jednání o všech uvedených otázkách se uskutečnila ve dnech 22.–29. března 1945 v budově československého vyslanectví v Moskvě. Do Moskvy se z Londýna dostavili někteří ministři exilové vlády a představitelé hlavních československých politických stran, dále se jednání zúčastnili zástupci moskevského vedení KSČ a delegace Slovenské národní rady složená jak ze zástupců KSS, tak i Občanského bloku (Demokratické strany). Prezident Beneš rovněž přijel do Moskvy, avšak jednání se přímo nezúčastnil. Během jednání delegace SNR prosazovala federativní uspořádání příštího Československa a především velmi volné spojení Slovenska se zbytkem republiky. Podporu nalezla z taktických příčin u KSČ, která fakticky nyní vystupovala jen jako strana českých komunistů. KSČ se domnívala, že v důsledku povstání je na Slovensku situace mnohem vhodnější pro revoluční přeměny, než v českých zemích, a proto měla zájem na tom, aby ústřední orgány republiky pokud možno na Slovensku neměly možnost zasahovat. Pod tlakem komunistů i Občanského bloku musely nakonec ostatní české strany ustoupit. V politické oblasti bylo rozhodnuto, že v Československu bude napříště vládnout Národní fronta (NF), blok politických stran, které se aktivně zúčastnily na odboji. Národní frontu tvořily celkem čtyři české a dvě slovenské strany. V českých zemích to byly: Komunistická strana Československa (KSČ), Československá sociální demokracie (ČSSD), Československá strana národně socialistická (ČSNS) a katolická Československá strana lidová (ČSL), na Slovensku Komunistická strana Slovenska (KSS) a Občanský blok – Demokratická strana (DS). Jak je z přehledu zřejmé, tzv. československé strany byly ve skutečnosti jen stranami českými, zatímco komunisté měli ve skutečnosti strany dvě – KSČ a KSS. Strany se dohodly na utvoření koaliční vlády Národní fronty s paritním zastoupením všech stran, což ale ve skutečnosti znamenalo pro komunisty dvojnásobné zastoupení. Zároveň výrazně limitovaly úroveň demokracie třetí republiky: bez souhlasu NF nemohly totiž vznikat žádné nové strany, přičemž se předpokládalo, že mimo rámec NF nebudou moci vůbec žádné strany existovat. Tím byla z politického spektra vyloučena především před válkou

nejsilnější republikánská (agrární) strana, která byla obviněna z „kolaborace“ s okupanty. Program nové vlády zahrnoval mimo jiné i úzkou spolupráci se SSSR a „ostatními spojeneckými státy“, potrestání „Němců, Maďarů, nepřátel a zrádců národa“ a vybudování třetí republiky jako „národního státu Čechů a Slováků“. Znamenalo to, že z Československa měla být na základě principu kolektivní viny vysídlena německá i maďarská menšina. Pro tento vysídlovací program získal Edvard Beneš už v roce 1943 předběžný souhlas od SSSR, a pokud šlo o německou menšinu, s určitými výhradami i od Velké Británie a USA. O socialismu či znárodnování se program nezmiňoval a komunisté nic podobného z taktických důvodů zatím neprosazovali.

Po skončení jednání dala sovětská vláda československým politikům k dispozici zvláštní vlak, který je měl dopravit do Košic. Při přejezdu hranice v Lupkovském průsmyku podali ministři exilové vlády přímo ve vlaku formálně demisi. Novou vládu jmenoval prezident v Košicích 4. dubna 1945 podle moskevských dohod. Předsedou vlády se stal levicový sociální demokrat Zdeněk Fierlinger, který byl od roku 1941 opět československým vyslancem v Moskvě. Každá ze stran získala jednoho místopředsedu. KSČ a KSS sice tvořily ve vládě menšinu, obsadili však rozhodující silové rezorty. Ministrem vnitra se stal český komunist Václav Nosek (1892–1955), ministrem obrany tajný komunist Ludvík Svoboda. Kromě toho se Vladimír Clementis, po sebekritice znovu přijatý do KSS, stal státním tajemníkem ministerstva zahraničních věcí, které pak fakticky řídil místo nepřilíživého ministra Jana Masaryka. Komunisté dále obsadili rezorty školství, zemědělství, práce a rovněž nově zřízené ministerstvo informací. Nepodařilo se jim naproti tomu získat ministerstvo spravedlnosti, které připadlo národnímu socialistovi Jaroslavu Stránskému (1884–1973). Následující den po jmenování vlády byl v Košicích vyhlášen i v Moskvě dojednaný vládní program, nazývaný později „košický“.⁷⁴¹

Nová vláda Národní fronty se usídlila v Košicích. Teoreticky vzato mohla až do doby, než se sejde parlament, vládnout spolu s prezidentem pomocí tzv. prezidentských dekretů. Šlo vlastně o nařízení vlády podepsovaná prezidentem. Ve skutečnosti vláda neměla na slovenském území žádné pravomoci, protože ministerstva se kryla svou působností se slovenskými pověřenectvy a právě ta měla reálnou moc. Zde je také vysvětlení, proč se komunistům nepodařilo v této fázi – řečeno jejich slovy – „rozvíjet národně-demokratickou revoluci“, která podle jejich představ měla pak přerůst v revoluci socialistickou. Všechna pověřenectva měla totiž ve svém čele dva pověřence, jednoho za KSS a druhého za Občanský blok – DS, a jakákoliv opatření bylo možné provádět jen po dohodě obou z nich. 13. dubna 1945 překročila sovětská armáda slovensko-českou hranici a boje se přenesly na Moravu. Teprve tehdy vznikl na východní Moravě prostor, na kterém mohla československá vláda skutečně vládnout. Tehdy došlo k dohodě mezi vládou a SNR o rozdělení moci. Podle nařízení SNR z 21. dubna 1945 měly v záležitostech celostátního významu, především pokud se týkaly

⁷⁴¹ Jeho text viz: Veselý, Z.: *Dějiny českého státu v dokumentech*, s. 352–359.

zahraniční politiky, financí, obrany, i na Slovensku platit dekrety prezidenta republiky, avšak jen tehdy, pokud s jejich obsahem vyslovila Slovenská národní rada souhlas. Slovenské orgány měly tedy právo absolutního veta. Třetí republika tak na počátku své existence byla vlastně jen volnou federací českých zemí a Slovenska, navíc se silnými konfederativními prvky.

Pražské (květnové) povstání⁷⁴²

Na přelomu let 1944 a 1945 byly v protektorátu obnoveny pokusy o vytvoření nového vrcholného odbojového orgánu – České národní rady (ČNR). Základem byla moravská odbojová organizace „Rada tří“, ilegální Ústřední rada odborů (ÚRO), působící jako stínová organizace v rámci oficiální kolaborantské Národní odborové ústředny zaměstnanecké (NOÚZ), a ilegální organizace KSČ. Nejprve bylo 24. února 1945 utvořeno její pracovní předsednictvo a pak 29.–30. dubna se ČNR ustavila v konečné podobě. ČNR měla 24 členů, jejím předsedou se stal profesor Albert Pražák (1880–1956), přední osobnost české kultury, prvním místopředsedou Josef Smrkovský (1911–1974), reprezentant komunistického odboje. ČNR hodlala v závěru války vyvolat v protektorátu povstání a převzít veškerou moc. V politickém ohledu ale uznávala svrchovanost vlády v Košicích, které potom měla být moc předána. Přípravy povstání se opíraly především o zbylé protektorátní formace – policii a četnictvo. Plán počítal ale i s vystoupením širokých vrstev obyvatelstva, kterému budou rozdány zbraně.

Počátkem dubna 1945 se sovětská armáda objevila na Moravě. Současně 18. dubna 1945 překročila na západě u Aše předválečné československé hranice 3. americká armáda postupující z Bavorska. To vše zvýšilo výbušnou situaci v protektorátu. Pád Berlína a sebevražda Adolfa Hitlera 30. dubna 1945 pak vyvolaly spontánní hnutí mezi českým obyvatelstvem, které začalo odzbrojovat již značně demoralizované německé vojáky. Nejprve se tak stalo v Přerově 1. května 1945, kde byla veřejně vyhlášena Československá republika. Z Přerova se povstání šířilo do okolních obcí a 2. května zasáhlo rovněž Olomouc. Přivolané jednotky SS povstání krvavě potlačily, avšak už následující den – 3. května vypuklo nové povstání, tentokrát v českém Nymburku a v severovýchodních Čechách v oblasti Semil. Následující den – 4. května – už došlo k prvním nepokojům i v Praze. Obyvatelstvo demonstrativně strhávalo německé nápisy a symboly, vyvěšovalo československé vlajky apod.

Ve stejné době se zaktivizovala i protektorátní vláda, v jejímž čele stál od 19. ledna 1945 Richard Bienert (1881–1949), dosavadní ministr vnitra. Bienert se jako vysoký rakouský policejní úředník zasloužil o pokojné provedení převratu v Praze 28. října 1918 a hodlal i nyní postupovat podle stejného scénáře. Po dohodě s některými ostatními ministry se ráno v sobotu 5. května 1945

⁷⁴² O květnovém povstání viz: Kural, V. – Štěpánek, Z.: *České národní povstání v květnu 1945*. Karolinum, Praha 2008.

dostavil ke K. H. Frankovi, kterému předložil požadavek, aby s ohledem na to, že „říše již nemůže poskytovat Čechům ochranu“, byl protektorát zrušen. Moc měla být ihned zcela a bezpodmínečně odevzdána do rukou české vlády. Přítomného vojenského velitele Prahy generála Rudolfa Toussainta rovněž ultimativně požádal, aby německá armáda opustila město. V té době ale již v Praze vypuklo povstání plnou silou. Tváří v tvář rozhořivajícím se povstání Frank i Toussaint s požadavky souhlasili, žádali jen, aby i z české strany byl zachován klid. Bienert slíbil v tomto smyslu ihned promluvit do rozhlasu. Při pokusu použít městský rozhlas, jehož vysílací zařízení bylo ve Staroměstské radnici, byl Bienert povstanci zadržen a odveden do sídla České národní rady. Česká národní rada prohlásila se až na další za jediný legitimní orgán státní moci v českých zemích. Protektorát prohlásila za zrušený.⁷⁴³

Během 5.–7. května nabylo povstání právě v Praze masového charakteru a bylo potom proto později nazýváno „pražským“, ačkoliv ve skutečnosti probíhalo na různých místech po celých Čechách, takže vhodnějším označením je spíše „květnové povstání“. Němečtí vojáci armádní skupiny „Střed“ dislokované v Čechách v této době již měli jen jediné přání, totiž nepadnout do sovětského zajetí, ale dostat se do mnohem snesitelnějšího zajetí amerického. K průchodu k Američanům ale potřebovali potlačit české povstání a především udržet kontrolu nad Prahou. Německé velení se proto snažilo za každou cenu s pomocí posádek, které ve městě zbyly, Prahu znovu obsadit a vyslalo ku Praze své tanky. Proti tankům a obrněným vozidlům vyrostly ve městě stovky barikád, které učinily komunikace neprůjezdnými. Na pomoc Praze přišly také jednotky tzv. Ruské osvobozené armády (ROA), tj. kolaborantských jednotek složených ze sovětských zajatců a bojujících na straně Němců. Část těchto jednotek, v Čechách obecně označovaných podle jejich velitele generála Andreje Andrejeviče Vlasova (1900–1946) jako „vlasovci“, byla v té době dislokována západně od Prahy a svým zásahem na straně povstání se chtěla zřejmě v poslední chvíli zachránit. ČNR po krátkém váhání však pomoc ROA z politických důvodů odmítla a „vlasovci“ potom z Prahy odtáhli směrem na západ.

5. května osvobodila americká armáda Domažlice a 6. května vtáhla do Plzně, takže byla nyní vzdálena jen asi 100 km od Prahy. Také české nekomunistické složky odboje v České národní radě ale očekávaly, že se Američané objeví už za několik hodin v Praze a předstihnou tak sovětskou armádu, která byla momentálně od Prahy mnohem dále – v Berlíně a na Moravě. Komunisté v ČNR naopak o americkou pomoc příliš nestáli, neboť si uvědomovali propagační význam osvobození Prahy sovětskou armádou. Stejně ovšem viděl problém i Stalin a sovětské vrchní velení. Proto již dříve uzavřelo s americkým vrchním velením v Evropě dohodu o hranici mezi americkou a sovětskou zónou v Čechách, která byla stanovena na linii Kraslice (městečko na saské hranici v Krušných Horách severozápadně od Karlových Varů) – Rokycany – Netolice – Horní Dvořiště

⁷⁴³ O pokusu protektorátní vlády převzít pokojným způsobem moc od německých úřadů a počátku povstání viz: Tomášek, D. – Kvaček, R.: *Obžalována je vláda*. Themis, Praha 1999, s. 121–142.

(obec na hranici s Rakouskem) – Linec. Na tuto linii postupu americká armáda skutečně dorazila 7. května 1945 a zde se postup zastavil. Opakovanou žádost velitele 3. americké armády generála George S. Pattona (1885–1945) o umožnění postupu dále na Prahu vrchní velitel spojeneckých sil v Evropě generál Dwight Eisenhower (1890–1969) odmítl. Do Prahy sice dorazilo několik amerických emisarů, ti ale mohli pouze informovat Českou národní radu o reálném stavu věcí.

7. května 1945 v 2.41 hodin ráno podepsalo německé velení v hlavním štábu spojeneckých vojsk ve francouzské Remeši (Reims) bezpodmínečnou kapitulaci platnou od 9. května. Aby se německá vojska v Čechách stačila do té doby dostat do amerického zajetí, nabídl generál Toussaint v noci ze 7. na 8. května České národní radě rovněž kapitulaci pod podmínkou, že budou zastaveny bojové akce a německé armádě bude umožněn volný odchod do amerického zajetí. Nekomunistická většina v ČNR neviděla důvod, proč by měla bránit Němcům v odchodu k Američanům, a tak přes odpor komunistických členů návrh přijala. Následující den německá armáda z Prahy skutečně odtáhla, byť na některých místech mezi ní a povstalci docházelo během dne ještě k místním bojům, kvůli kterým bylo pak uzavřeno ještě další formální příměří.

V časných ranních hodinách 9. května dorazily do Prahy nejprve ze severu (ze Saska) početné sovětské jednotky 1. ukrajinského frontu a též den od východu ještě vojska 2. a 4. ukrajinského frontu. 9. květen 1945 jako „Den osvobození Prahy sovětskou armádou“ se stal nejvýznamnějším státním svátkem komunistického Československa, přičemž byly vždy zdůrazňovány obrovské oběti, které v rámci tzv. pražské operace armáda SSSR přinesla. Oběti, přinesené sovětskými vojáky a důstojníky při osvobození Československa, jsou jistě hodné úcty a bylo by urážkou mrtvých je jakkoliv zlehčovat. Sovětská armáda byla také v Praze 9. května 1945 obyvatelstvem jako osvoboditelka nadšeně vítána. Historickou skutečností však zůstává, že při příchodu sovětské armády 9. května do Prahy byly již německé branné síly pryč. Město bylo osvobozeno prakticky již předchozí den, a to vlastními silami. Rudá armáda zde narazila 9. května jen na malé zbytky bránících se fanatiků z SS, kteří buď nechťeli anebo spíše nestačili včas odejít na západ.⁷⁴⁴

Druhá světová válka a odboj jako zdroj legitimacy poválečných režimů

Období protektorátu a druhé světové války patří nepochybně k nejtemnějším a nejsmutnějším stránkám českých dějin. Český a slovenský vývoj se v letech 1939–1945 rozešly, protože válečná zkušenost byla u obou národů odlišná. Pozitivního nepřinesl Čechům protektorát nic. S výjimkou hrstky kolaborantů naprostá většina Čechů tento útvar odmítala a nikdy se s ním neztotožnila.

⁷⁴⁴ V roce 1990 byl z tohoto důvodu státní svátek přesunut z 9. na 8. květen a je od té doby slaven v České i Slovenské republice jako „Den vítězství nad fašismem“.

Na druhé straně je třeba přiznat, že s výjimkou květnového povstání se většina obyvatelstva chovala po celou válku pasivně: nekolaborovala, ale ani se masově nezapojila do odboje. Pasivita za šestileté nacistické okupace zanechala trvalou mentální stopu: lidé si zvykli mlčet a navenek vyjadřovat souhlas. Proto bylo později pro komunisty poměrně snadné nastolit v roce 1948 svůj totalitní režim.

Zajímavým vývojem prošlo také hodnocení odboje za druhé světové války. Hned po ní se stal odboj – komunistický i nekomunistický – zdrojem legitimacy třetí republiky. Ačkoliv do odboje se v poměru k počtu obyvatel zapojila jen malá menšina, byla vytvářena představa, že bez ohledu na mnichovskou tragédii se Češi a Slováci nevzdali a spolu se svými vůdci v zahraničí aktivně bojovali za obnovu Československa. Odboj tak měl kompenzovat trauma z toho, že v roce 1938 zbraně nepromluvily. Tento obraz „celého národa (resp. obou národů) v boji“ si po roce 1948 přisvojila i komunistická propaganda a historiografie, ovšem s tím rozdílem, že začala jednostranně glorifikovat komunistický odboj. KSČ se v tomto pojetí stala hlavní odbojovou silou a v padesátých letech až do počátku let šedesátých současně také jedinou skutečnou odbojovou silou. Nekomunistický odboj měl v tomto pojetí spíše úlohu retardační, měl údajně zabránit tomu, aby se po válce k moci dostaly revoluční síly – tj. komunisté. Ruku v ruce s takovýmto pojetím pak byla vyzdvihována především úloha východní československé armády a zásadní význam vítězství SSSR ve válce pro Československo.⁷⁴⁵ Vývoj názorů na nekomunistický odboj a především na roli prezidenta Beneše do značné míry kopíroval vývoj pohledů na první republiku, tak jak je uvedeno v předcházející kapitole: v šedesátých letech docházelo ovšem postupně k rehabilitaci nekomunistického odboje i role československé západní armády,⁷⁴⁶ za normalizace pak nastává zpětný pohyb,⁷⁴⁷ byť k ostouzení účastníků západní armády a občanského odboje ve stylu padesátých let už nedošlo. Není jistě nijak překvapující, že po roce 1989 se pozornost opět soustředila především na nekomunistický odboj. Přesto mezi oběma pojetími jsou paralely: komunistické pojetí před rokem 1989 vykládalo odboj tak, že boj se vedl nejen za obnovu státní samostatnosti, ale i za nastolení socialismu, což se nakonec v roce 1948 povedlo. Polistopadová historiografie často problém pojímala tak, že boj byl veden za obnovu státní samostatnosti a za znovunastolení demokracie, což se podařilo teprve v roce 1989. Skutečnost je ovšem taková, že jednotlivé odbojové skupiny měly různé (a zpravidla značně nejasné) představy o poválečném uspořádání. O tradici druhého odboje se každopádně částečně opírá i legitimita demokratických režimů současné České i Slovenské republiky.

⁷⁴⁵ Viz např. Král, V.: *Pravda o okupaci*. Naše vojsko, Praha 1962.

⁷⁴⁶ *Československá vlastivěda*. Díl. II., sv. 2, s. 530–630.

⁷⁴⁷ Král, V.: *Osvobození Československa*. Academia, Praha 1975.